

”Tjejigt” och ”killigt” – om hur kön görs och förstås av yngre barn

Charlotte Hyllén-Cavallius

Killarna vill alltid leka krig. Så vill de spela Playstation. Vi kan spela Barbie eller Sims. (---) Vi ritat fina blomsterängar och de ritat krig. Vissa, de leker att de är med där, så bara: poff! Så låter de när de ritat! Maja, 8 år, Småstaden.

Tjejerna leker djur. De är mer i skogen. Erik, 9 år, Villastaden.

De hoppar hopprep, vi spelar fotboll. Hassan, 10 år, Norrorten.

De spelar liksom mest fotboll. Karin, 10 år, Villastaden.

Syftet med den här artikeln är att visa hur barn i 8–11-årsåldern idag förhåller sig till bilder av och själva gör genom klädval och performanser, materialiteter och aktiviteter.¹ Med andra ord handlar artikeln om hur barnen förstår världen i termer av – som de själva beskriver som – ”tjejigt” och ”killigt”. Hur barnen förhåller sig till och gör kön förstås i relation till perspektiv på klass och ålder. Artikeln baseras på semistrukturerade intervjuer och samtal med drygt ett hundratal barn i åldrarna 8–11 år, observationer, teckningar som de intervjuade barnen har gjort på olika teman (bl.a. ”Mina leksaker”, ”En bra söndag”) och ett förvärv av leksaker till Nordiska museet i anslutning till projektet *Barn och barn. Får barn plats?*² Projektet bedrevs 2007–2008 som ett samarbete mellan Nordiska museet och Mångkulturellt centrum. Det omfattande fältarbetet har skapat en rikhaltig dokumentation av barns levnadsvillkor och meningsskapande.

En uppföljande studie

Studien har en historisk komparativ ansats genom att den tillkom som en uppföljning av Eva Lis Bjurmans undersökningar av 8–9-åringars fritidsvanor och vardagsliv från fyra Stockholmsförorter under det sena 1970-talet, vilka bl.a. redovisades i boken *Barn och barn. Om barns olika vardag* (1981). Även Bjurmans studie hade ett historiskt perspektiv. Hon gör fortlöpande jämförelser med barns lekvillkor och uppfostran under såväl 1940-talet som förra sekelskiftet. Vi såg därför möjligheten att skapa ett material som skulle möjliggöra jämförelser över lång tid.

Bjurman var intresserad av att se hur segregationen i en storstad som Stockholm påverkade barnens fritidsvanor. Hon intervjuade barn i två välbärgade villaförorter (i norr) med en högutbildad befolkning och två relativt nybyggda miljonprogramsområden (i söder), där föräldrarna oftast hade arbeten som inte krävde en högre utbildning. Valet av platser motiverades av att de socialt och ekonomiskt var väldigt olika och gav henne möjlighet att urskilja tydliga mönster. Vi har valt att intervjua barn på fem olika platser i Storstockholm. Platserna är valda för sin likhet med de områden Bjurman studerade på 1970-talet och för att de i mångt och mycket representerar de yttersta polerna i Storstockholms boendesegregering.

Två av dessa är miljonprogramsförorter uppförda i gamla kulturbygder mellan 1966 och 1972 och som har fått de fingerade namnen *Norrorten* och *Söderorten*. På båda plat-

serna har man praktiserat trafikseparering och den dominerande bebyggelsen är flerbostadshus med avgränsade gårdar. Ungefär hälften av invånarna har rötter utomlands. Nästan alla barn som intervjuats är födda i Sverige och de flesta har föräldrar som är födda utomlands. Föräldrarna lever tillsammans och familjerna har två till sex barn. Flera föräldrar är arbetslösa. Andra arbetar som taxichaufför, på restaurang, i barnomsorgen, läser svenska eller på universitetet. Två andra är förorter som domineras av villabebyggelse och bebos av mer eller mindre välbärgade invånare. Den ena, *Villastaden*, domineras av en svenskfödd befolkning och är av utpräglad högstatuskaraktär med träbebyggelse från 1910-talet och framåt. Familjerna har två till tre barn och en tredjedel av föräldrarna är skilda. Föräldrarna arbetar inom bank, ekonomi, press eller it, ofta i chefspositioner. Den andra som kallas *Småstaden* är närmast en förstad till Stockholm. Den är mer heterogen beträffande invånarnas utbildningsnivå och föräldrarna är ofta småföretagare inom restaurang och hantverk, eller arbetar inom skola och omsorg. Nästan alla lever i en kärnfamilj med ett syskon, bara två barn har skilda föräldrar. Slutligen har en mindre ort, *Industriorten*, i länet undersökts. Den domineras av en äldre industri där många föräldrar arbetar. Kontakten med Stockholm är ganska begränsad och man handlar i en mindre stad i närheten. Flera av föräldrarna är arbetslösa och andra arbetar inom serviceyrken eller inom vård och omsorg. Familjerna har oftast två barn och de bor antingen i villa inne i orten eller på landsbygden utanför.

För att fungera som en uppföljning var det tvunget att vår studie skulle möjliggöra jämförelser i både tid och rum mellan barns lev villkor, levnadsvillkor och meningsskapande. För att uppnå detta har vi vinnlagt oss om att ställa frågor kring samma slags områden som Bjurman gjorde, även om våra teoretiska ställningstaganden skiljer sig åt (se nedan). Frågelistan är omfattande och täcker in te-

mata som familje- och levnadsförhållanden, lekar och leksaker, fritidsaktiviteter och kulturkonsumtion, media och omvärldsuppfattning, uppfattningar om plats och möjlighet till rörelse, frågor som rör den konkreta vardagen som fritids, veckopeng, och kompisar samt tankar om framtiden. Frågelistan har fungerat som ett tematiskt stöd. Vi har i största möjliga utsträckning låtit barnen själva styra inriktningen på samtalet i intervjuerna för att söka få fram barnens perspektiv – trots den relativt beständiga maktasymmetrin i intervjusituationen. Ibland var det lätt. Barnen från villaområdena fann sig väl tillrätta i intervjusituationen. De delade villigt med sig av sina tankar och berättade öppet om sina familjer. I andra situationer har det varit svårt. Flera barn i det södra miljonområdet var väldigt tystlåtna, blyga och svarade enstavigt på våra frågor. I båda miljonområdena gav barnen sparsamt med information om sina familjer och pratade hellre om skolan eller kompisar. Därför har vi båda valt att från enskilda intervjuer gradvis övergå till att göra gruppintervjuer. När barnen intervjuas i grupp förskjuts maktbalansen något genom att de själva då i högre grad kan påverka samtalets inriktning i samspel med varandra.

Samhället har förändrats på en rad olika områden under de trettio år som förflutit sedan Eva Lis Bjurman genomförde sina studier. Det rör förändringar som hänger samman med bland annat en mer omfattande migration, införandet av den samlade skoldagen, utbyggnaden av informationsteknologin, en ökad förvärvsfrekvens för kvinnor, en ökad segregation i samhället m.m. Alla dessa förändringar gör det möjligt att se hur omskapade villkor får konsekvenser för vilka liv som är möjliga att leva för barn på olika platser idag. Det är alltså med spjörn i framförallt de empiriska resultaten i Eva Lis Bjurmans studie som det blir möjligt att iaktta såväl förändring som beständighet i barndomar över tid. Det är således som en sådan faktisk empirisk jäm-

förelsepunkt som hennes studie kommer att fungera i den följande analysen.

Teoretiskt ramverk

Den här studien tar utgångspunkt i perspektiv formulerade inom den s.k. nya barndomsforskningen. Utmärkande för den är att barnen erkänns som aktörer, inte bara som tillhörande en kategori (James, Jenks & Prout 1998:6). Synen på ”det kompetenta barnet”, som aktiv medskapare, lyfter fram barnets egen roll i exempelvis identitetsformeringen, men understryker samtidigt att förståelsen av barn måste ta hänsyn till de omgivande omständigheter som formar barn och som villkorar identitetsformeringen (Halldén 2003:16). Det här skiftet i synen på barn vänder sig mot en tidigare socialisationsförståelse av barndom som såg barnen som passiva mottagare av budskap och som ”blivande” vuxna (”becomings”) (James, Jenks & Prout 1998:29). Det är barndomen som en period i livet och som en social konstruktion som står i fokus. Bjurmans studie är tydligare rotad i en socialisationsförståelse, även om hon på ett förtjänstfullt sätt visar på barns kreativitet och förmåga att skapa livsvärldar. Den här förståelsen kommer till uttryck bland annat i den skarpa kritiken av masskulturen, som hon menade att arbetarbarnen inte fick redskap för att hantera utan ”hotar att sluka dem och att helt fylla ut deras frihet” (Bjurman 1981:186) (se Hyltén-Cavallius 2012 för vidare diskussion om medier).

Kön. Den här artikeln intresserar sig för hur barn hanterar bilder av kön, bekönar världen och själva gör kön i olika performans. Här används begreppet kön synonymt med genus. Oavsett om man använder begreppet kön eller genus på svenska råder det idag åtminstone inom humanistiska vetenskaper en relativt bred enighet kring uppfattningen att kön är något som skapas mellan människor i specifika historiska sammanhang (Gemzöe 2002). Våra

tankar om manligt och kvinnligt formar hur vi betraktar kroppar och företeelser. Poängen är att vi tänker på olika sätt om kön i olika tider. Det innebär att våra sätt att tänka alltså är formade utifrån sociala, kulturella och historiska positioner, som historikern Joan W. Scott formulerar det (1999:2). Den kunskap vi kan tillägna oss om kön tar form genom idéer, institutioner, strukturer, vardagshandlingar och mer ritualiserade handlingar. En utgångspunkt här är alltså att vi, såväl barn som vuxna, skapar kön under hela livet.

Klass. Vi skapar inte bara kön utan även klass, till exempel genom klädval, fritidsaktiviteter och smak. Bjurmans analys är rotad i ett klassperspektiv och i en skarp kritik av masskulturens effekter. Barnen kategoriserades tidstypiskt som antingen ”arbetarbarn” eller ”borgarbarn”. Uppdelningen i kategorierna arbetarbarn och borgarbarn var därmed en av de aspekter som vår studie var tvungen att problematisera. Klassbegreppet är komplicerat att använda, i synnerhet i studier av barns liv och villkor, för sociala mönster påverkas även av samverkan med erfarenheter av migration (jfr de los Reyes & Mulinari 2005). Idag sammanfaller etnisk segregation ofta med en socio-ekonomisk segregation (Andersson et al. 2010:245). Men många människor som migrerat till Sverige befinner sig i uppåtriktade, nedåtriktade och samtidigt inte avslutade klassresor varför det inte automatiskt går att koppla klass och plats till varandra. En utgångspunkt för studien har varit att platser och deras utformning också påverkar barnens livsvillkor, och denna påverkan är inte samma sak som de effekter som socio-ekonomiska villkor har (jfr Cresswell 2004).

Ålder. Även intersektionen klass, kön och ålder är relevant. Barn sammankopplas med livsfasen barndom. I den fasen samsas en rad olika åldrar som skaver mot varandra och i skavandet produceras skillnad (jfr Woodward

1999, Hyltén-Cavallius, S. 2005). De barn vi har intervjuat är mellan åtta och elva år, en åldersmässigt mer heterogen barngrupp än Bjurmans (8–9-åringar). Det är påtagligt att barnen återkommande upprättar gränser som baseras på ålder; ting och lekar man tidigare älskat högt ratas och klassas som ”barnsliga”. Samtidigt är ålder och det barnsliga tydligt situationellt betingat och avhängigt vem som är närvarande och mot vilka man måste markera sig.

Könsskillnader

Att barnen i den här studien i stor utsträckning kopplar könsskillnader till specifika aktiviteter – saker som killar och tjejer gör – är citaten i inledningen goda exempel på. Ett av skälen till uttalanden om hur killar och tjejer ”är”, om vad killar och tjejer ”gör” eller vilka kläder man bär eller ”bör” bära, är förstås att det i intervjuerna uttryckligen har ställts frågor

Färger och kläder är ett sätt att både markera skillnader mellan könen och skillnader mellan olika former av flickskap. Foto: Nordiska museet.

om skillnader mellan könen. Frågorna har handlat om såväl generella skillnader mellan könen som om killar och tjejer leker på olika sätt eller om de gillar olika saker. Som man frågar får man svar, kanske man kan hävda. Frågar man om skillnader så är det skillnader barnen beskriver. Men riktigt så enkelt är det inte. I en rad olika sammanhang, och utan att några direkta frågor ställs, har barnen på eget initiativ inlett diskussioner om skillnader och likheter mellan könen när det gäller sätt att vara, leksaker, utseenden och aktiviteter. Det förekommer också situationer då barnen iscensätter stereotypa könspositioner; positioner som såväl kan bekräftas som ifrågasättas och utmanas. Därför är det rimligt att hävda att barnen ägnar en hel del tid och tankekraft åt att definiera sin egen och andras könsidentiteter.

Vissa av barnen betonar att flickor och pojkar är lika, men att de tycker om olika saker. Många av barnen diskuterar kön i termer av skillnad, men de gör det i olika hög grad och upplever att det är svårt att förklara vari skillnaderna ligger. Slående är dock att de barn som växer upp i medelklassområden med högre levnadsstandard, lägre arbetslöshets- och sjuktalet är mer benägna att prata om kön. I Småstaden bli barnen väldigt engagerade och diskuterar skillnader och likheter. De munhuggs och kivas intensivt med varandra. I Villastaden blir skillnadsskapandet framträdande då intersektionen ålder och kön används för att definiera flickornas lekar som ”barnsliga”. På de andra platserna är det i stor utsträckning till det materiella, till leksakerna, kläderna och färgerna som könsskillnaderna förläggs. Rent fysiska skillnader, leksaksval, aktiviteter och klädval är därmed loci där kön görs. Nedan följer fyra olika avsnitt som visar hur könsskapandet äger rum i olika former.

Performanser

Det är den traditionella kärnfamiljen, mamma-pappa-barn, som framstår som det normala för barnen, trots att familjerna ser så

olika ut. Familjebilder kommer till uttryck i rollekar med traditionella könsroller på skolgården och i den oförställda förvåningen inför två män som kysser varandra. Men barnen förhåller sig också aktivt till och problematiserar traditionella könsroller.

Plötsligt så knäfaller den ena flickan fram för den andra och frågar: Ska vi gifta oss? Båda två gapskrattar. Varför då?

Beskrivningen är baserad på en intervju med Tora, Cilla och René, 8 år, Småstaden.

Strax innan har de båda flickorna förklarat att det är "killen som håller om tjejen" när man dansar och det är "bara killen som kan knäfalla" för sin älskade vid ett frieri. De beskriver ett genretypiskt Hollywoodfrieri och pojken som också är närvarande i intervjun kommenterar inte beskrivningen. Förlagan till beskrivningen har de fått från vad de kallar "Prinsessvärlden". Walt Disney Pictures har under de senaste åren i sin marknadsföring riktad till flickor, från förskoleåldern och uppåt, hårdlanserat en grupp med fyra prinsessor: Snövit, Törnrosa, Askungen och Belle som tillsammans utgör denna Prinsessvärld. Det är självklart möjligt att flickorna också har litterära sagoreferenser som influerar föreställningen om Prinsessvärlden och hur man ska bete sig i den. Barnen använder Hollywoodfrieriet för att presentera stereotypa könsroller där mannen är aktiv och uppvaktar kvinnan. Kvinnan i sin tur är passiv och tar emot uppvaktningen och frieriet. När en av flickorna träder in i mansrollen görs de stereotypa rollerna tydliga samtidigt som flickorna också utmanar den här traditionella uppdelningen i roller och åtaganden.

Vid ett senare tillfälle använder barnen andra litterära manuskript för att kommentera föreställningar om kön. René, åtta år, presenterar sig själv som "tjejtjusare", med uppenbar inspiration från Sören Olssons och Anders Jacobssons berättelser om Sune. "Sune tjejtjusare", flikar flickorna blixtnabbt in i samtalet.

René berättar att han har tio tjejer samtidigt och talar i intervjun om hur jobbigt det skulle vara om tjejerna upptäckte det och träffade varandra. Tora föreställer sig ögonblicket och använder en tillgjord gäll röst: "Hur kunde du ha flera tjejevänner än jag?! Jag trodde att jag var din bästa!" I ett flertal andra intervjuer används också en tillgjord, gäll tjejröst när man ska gestalta tjejer som betar sig fänigt eller barnsligt. Konversationen mellan de tre barnen skulle kunna vara hämtad direkt från en av Suneböckerna; Olsson och Jacobssons litterära gestaltning brukar ha just den karaktären och de bygger ofta sina intriger på en polarisering mellan könen.

I de här barnens berättande ser vi en skicklig användning av intertextualitet. De använder Hollywoodgenrens framställningar av stereotypa könsroller och Suneböckernas litterära gestaltning för att förhålla sig till och tänka kring könsskillnader. Vi kan förstå det här greppet med Katharine Youngs sätt att betrakta berättelser som enkaver i en konversation, som en intervju är (Young 1987; jfr Nylund Skog 2002). Barnen använder därmed en vanlig narrativ strategi genom att de kliver in i en annan nivå i samtalet, det vill säga in i berättelserna, och använder dessa för att kommentera frågeställningarna i intervjun rörande skillnader och likheter mellan könen.

Den gälla tillgjorda rösten återkommer även i andra gestaltningar av kön. Den används för att iscensätta en fänig, barnslig eller fjollig tjej, det vill säga en femininitet som man själv tar avstånd ifrån. Tre flickor i 9–10-årsåldern, aktiva fotbollsspelare i Villastaden, använder sig av detta grepp då de berättar om sina "larviga lekar" som de brukar leka i kuddrummet där det finns en massa utklädningskläder. En lek kallar de "snobbar". Evelina berättar hur de gör och använder den gälla rösten: "ÅÅhh Åh rosa, åh rosa!" och "Nu blev min sko smutsig". Kompisen Amanda fyller i med: "Jag bröt en nagel! Nu måste jag åka till sjukhuset!" Här

gestaltar tjejerna – och tar samtidigt avstånd ifrån – en slags *hyperfeminitet*, en överdriven femininitet, som får sitt uttryck genom färgen rosa, långa naglar, rädsla för att smutsa ned sig och en allmän fysisk svaghet.

”Rosa är en tjejfärg och svart en killfärg”
Ett av de tydligaste sätten att göra kön och identifiera sig som feminin eller maskulin är genom sitt sätt att klä sig. I sin studie *Playing it straight* om genusediskurser i skolan noterar Mindy Blaise hur det bland de yngre barnen är viktigt att de gör genus på ”rätt sätt” (Blaise 2005:61; Davies 2003). De gör inte bara genus rätt genom de kläder de bär (d.v.s. att inte någon av pojkarna bär kjol eller klänning till skolan) utan för flickorna fanns det ytterligare subtila sätt att göra rätt på. De två tydligaste sätten att göra femininitet på beskriver Blaise som ”girlygirls” och ”cool girls”. En girlygirl bär fluffiga volangklänningar och söta utstyrselar med matchande hårband, skor och tights. Rosa är den eftertraktade färgen för denna stil. Blaise menar att stilen ofta förhindrar flickorna från att delta i skolaktiviteter och lekar av rädsla för att smutsa ner sig och förstöra den söta utstyrseln. Kläderna påverkar inte bara flickornas möjlighet till lek och rörelse, utan också hur de kan sitta i klassrummet (utan att deras underbyxor syns etc.) (Blaise 2005:62). Den andra formen av femininitet – the cool girl – står i bjärt kontrast till en girlygirl. Flickorna har mer det senaste modet, kepsar, t-shirts med tryck och färgen svart. För vissa handlar det om att ”klä sig som en pojke” (Blaise 2005:63).

Blaises iakttagelser finner sina motsvarigheter i vårt svenska material. Färger och kläder är ett mycket vanligt sätt att både markera skillnader mellan könen och skillnader mellan olika former av flickskap. En av flickorna i Industriorten berättar att hon hellre vill vara kille för det verkar vara roligare. Ett skäl är att hon ”inte gillar rosa”. Och även om det är vanligare med ett sportigt mode med löst sittande

tröjor från butiker som Stadium, jeans och skor från Lacoste eller Le Cook Sportif i miljonprogrammen och mer inriktat på specifika, lite dyrare jeansmärken som *Cheap Monday* i Villastaden så finns det från flickornas sida ett starkt avståndstagande i förhållande till färgen rosa. Pojkarna knyter å sin sida samman rosa med det feminina. ”Om det är rosa här, och rosa här [visar på tröjan]. Då är det en tjej”, berättar Rahim, 9 år, Norrorten. En strategi som är återkommande i flickornas berättelser är att beskriva andra flickor i termer av rosa, samtidigt som de själva tar avstånd från färgen och säger att favoritfärgen är svart. Eller att favorittröjan är ”svart med döds-kalle på”. Om vi ser på denna strategi med Blaise två former att uttrycka femininitet så är en girlygirl, eller som ovan en hyperfeminin tjej, en typ av femininitet som flickorna kan tillskriva andra men friskriva sig själva från. Beskrivningarna av sig själva korresponderar mer med formen en cool girl, som gillar svart, ”killfärger”, döskalletröjor och tajts. Genom att ta till denna strategi positionerar sig flickorna i förhållande till den femininitet som är ”lägst” och har sämst status.

Min mamma brukar säga det, du måste vara modern. Hon tycker att de kläderna jag väljer inte är det. Jag tycker jag är modern. Mamma vill alltid att jag ska ha mina rosa manchesterjeans. Det tycker inte jag är så jättesnyggt. Jag vill hellre ha något som är svart och tajt. Karin, 10 år, Villastaden.

Det är påtagligt att föräldrarna styr barnens klädval i olika hög grad. Åtminstone i Villastaden berättar flickorna om styrande mammor som inte vill att barnen har för uringat, för tajt eller kort kjol (om de inte kombinerar den med tajts eller leggings).

Färgen rosa väcker starka känslor idag. Men rosa har inte alltid uppfattats som feminin, på samma sätt som klänning inte alltid varit ett plagg endast för flickor. Tills för hundra år sedan kläddes små flickor och pojkar på samma sätt i koltar, och med långt

hår, vilket många gamla familjeporträtt vittnar om. Under 1700-talet var rosa en maskulin färg. Och under det tidiga 1900-talet, före första världskriget, bar små pojkar ofta rosa. I reklamen lanserades färgen som stark och bestämd (Garber 1992). De små flickorna bar däremot blått som då tolkades som en skör och mild färg. Rött ansågs vara en bra färg för pojkläder ända in på 1930-talet i Sverige. På motsvarande vis var blått länge en färg som man tyckte passade på flickor och kvinnor (Berggren Thorell 2007). Väl värt att notera är att det är färgernas laddningar och könskodningar som förändras, inte uppfattningar om kön. Idag ses rosa som feminint och blått maskulint, men färgen rosa är feminin med en viss ålder. Det är inga av flickorna som själva säger att de gillar rosa, de tar alla avstånd från färgen, samtidigt som såväl flickor som pojkar verkar vara väl medvetna om vilken laddning den har. Rosa är en färg som knyts till ”det tjejiga” upp till en viss ålder. Mamma i citatet ovan, som vill att dottern ska ha sina rosa manchesterjeans och inte svart och tajt, kanske vill försöka hålla kvar dottern i en ”yngre” inte så utmanande stil. Medan dottern själv vill träda in i en annan femininitet som cool girl.

Antropologen Fanny Ambjörnsson skriver om hur föräldrar tänker och handlar kring sina små barn utifrån föreställningar om genus och visar hur stor roll kläder spelar i denna fostran (2005, se även Ambjörnsson 2011). Kläderna man som förälder väljer till sitt barn spelar en central roll för hur man vill presentera både barnet och sig själv. De föräldrar som Ambjörnsson intervjuade var skeptiska och till och med hatiska mot ”rysch-pysch” och färgen rosa. Medelklassföräldrarna i innerstaden ville undvika rosa och spets på sina döttrar för rosa signalerar gullighet och behagfullhet. Att flickorna ändå i många fall kläs i såväl rosa som ”rysch-pysch” har flera olika anledningar. Att klädkedjornas könssegregerade utbud styr, att barnen får kläder

i gåvor från välmenande släktingar och att man ändå, trots skepticismen, vill signalera vilket kön barnet har. Att klä pojkarna i rosa är däremot helt otänkbart. Ambjörnssons studie fokuserar föräldrar med små barn, men även i vår studie har vi alltså sett att färger framträder både som centrala markörer för kön och som något som väcker starka avståndstaganden och som underordnar.

Tjejigt = barnsligt och killigt = ”våldigt”

En del, de leker, det är lite såhär. De leker liksom hästar och så där. När de går i trean och är tio år! Det tycker jag är lite. (---) När man går i trean och är tio år! Då tycker jag. Jag tycker att det är lite väl om man leker hästar. Gustav, 10 år i Villastaden.

När pojkarna och flickorna beskriver varandras lekar och aktiviteter pekar de på könskillnader. I ett samtal med två pojkar beskriver de hur flickorna leker häst och de förställer samtidigt rösten så den låter ”larvig”. Att leka häst när man är tio år är ”lite väl”, menar Gustav. Sedan nyanserar han sig något genom att säga att ”liksom, alla har ju sina egna lekar, de får ju liksom bestämma själva, men ibland när man hör någonting, då kan man liksom tycka att, ja”. Genom att avsluta sitt uttalande med ”ja”, blir slutsatsen ändå att det inte är riktigt på sin plats att leka den typen av lekar när man uppnått en viss ålder. Att leka att man är ett djur, hund eller häst, eller att iscensätta relationen skötare och djur, som är en vanlig lek bland flickorna på alla platser, är inte något som vinner erkännande bland pojkarna. De pratar om lekarna som ”töntiga”, ”barnsliga” och ”lite väl”. Det förhåller sig alltså så att flickornas lekar, som är mer omsorgsinriktade, klassas som barnsliga och underkänns därmed av pojkarna.

När flickorna ska beskriva pojkarnas lekar och aktiviteter sker det också i bitvis negativa ordalag och bland annat förekommer det nybildade adjektivet ”våldigt”. Det är krig, våldsamma lekar och fotboll som återkommer

”Våldigt”, ett nybildat adjektiv, förekommer ofta för att beskriva en ”killig” lek. Foto: Andrzej Markiewicz.

i beskrivningarna. Att vara bra på fotboll har hög status bland barnen. Fotbollen är också en aktivitet som ständigt knyts till pojkarnas lek. Detta trots att många av flickorna också tycker om att spela fotboll och gör det både på raster och på fritiden. Det är när man spelar fotboll (eller kula) som både flickor och pojkar gör något tillsammans. Men fotbollen har kommit att bli ett slags ”nyckelsymbol”³ för det som ses som killigt; den aktivitet som oftast tas upp för att beskriva ”det killiga”. Fotboll har alltså blivit förknippad med en premierad maskulinitet som det kan vara svårt för pojkarna att förhålla sig till. ”Emil är jättepoppis, alla tjejer vill vara ihop med honom. Han är väldigt bra på fotboll, det kanske är därför”, förklarar Erik, nio år i Villastaden. Det här kan nog vara problematiskt för de killar som inte gillar att spela fotboll. En av de intervjuade pojkarna i Industriorten vittnar om hur besvärligt han upplever det är att vara helt ointresserad av sport, och att bo där han bor. För barn och unga, bosatta i Industriorten, är det i mångt och mycket idrottsaktiviteter som står till buds lokalt. För att ta del av kulturlivet måste man resa till den större staden i närheten eller till och med till Stockholm.

Om vi jämför dagens lekmönster med dem som Eva Lis Bjurman visade på i sin studie

är det lätt att konstatera att det finns en stark kontinuitet. Flickorna i hennes studie lekte också häst och mamma-pappa-barn. Många barn spelade fotboll, både som organiserad aktivitet och som lek, men fotbollen lyftes inte fram som en högt värderad kunskap av barnen, även om den kanske hade samma höga status som idag. En skillnad är att det inte framträder någonstans att pojkarna tyckte att flickornas lekar var löjliga och barnsliga, eller att flickorna såg pojkarna som våldsamma. Kanske tyckte de inte det. Eller så hänger resultatet samman med att den här studien och Bjurmans ställer olika frågor. Vi har intresserat oss för hur barnen själva förhåller sig till och tolkar kön, medan Bjurman visserligen var intresserad av skillnader mellan flickor och pojkar men inte sökte visa hur barnen själva förhöll sig till kön.

Kön och materialitet: Barbie, Bratz och legogubbar

När Eva Lis Bjurman genomförde sin studie så frågade hon inte barnen om hur de själva förhöll sig till skillnader eller likheter mellan könen. Däremot intresserade hon sig för skillnader mellan flickor och pojkar. Hon skildrar och sorterar fritidssysselsättningar, lekar och leksaksinnehav inte bara utifrån kategorierna

norr och söder utan också utifrån kön. Men i hennes resonemang om exempelvis leksaksinnehav är det framförallt klasskillnaderna som står i första rummet och hon fokuserar skillnader mellan de olika områdena.

När hon systematiserade leksaksinnehavet bland barnen i kategorierna flickor och pojkar, och norr och söder, och jämförde de fyra listorna såg hon stora skillnader mellan pojk- och flickleksaker i båda områdena (1981:92). Hon hittar inte många leksaker som är gemensamma för flickor och pojkar. Det är bara smurfar (små blå plastfigurer) och vissa sällskapsspel som är gemensamma. Lego och kulor är mest en ”pojkleksak”, berättade flickorna trots att de själva lekte med dem ibland. Leksakslistorna är däremot i stort sett identiska i båda områdena, men frekvensen av dyrare leksaker, som elektriska tåg, var högre i norr än i söder och det var bara barnen i norr som fick pedagogiska leksaker av sina föräldrar. Barnen i norr hade generellt också tillgång till fler andra ägodelar, som sportredskap, slalomutrustning eller segelbåt, som ägdes gemensamt i familjen. Kulornas laddning som pojkleksak, tycks idag helt ha försvunnit. Våren 2007 pågår ett intensivt kulspelade i de undersökta områdena bland både flickor och pojkar. Våren kallas ”kulsången” bland barnen i Villastaden och ”kulperioden” i Industriorten. I Söderorten spelar barnen ”krock” och ”pyramid” i sandlådan. Barnen beräknar kulornas värde, ”nudd”, utifrån ett intrikat system som baseras på kultyp och storlek med vägledning av en ”kulbok” som en kille i klassen har.

Det är framför allt flickorna som leker med nallar, andra sorters gosedjur eller dockor som *Bratz*. *Bratz*-dockorna föreställer tonårstjejer som lite äldre flickor (i skolåldern) leker med när de slutat leka med *Barbie*. *Barbie* har idag framförallt en publik bland de yngre förskolebarnen. Pojkarna berättar om *Bionicle* (figurer som man själv bygger ihop, tillverkas av Lego), *Ninja Turtle* (färdiga figurer) och

Warhammer (figurer i byggsats som målas med hobbyfärg).

I de könsblandade intervjuerna förkastats och hånas ibland det som betraktas som ”tjejigt” av killarna. Det är inte lika framträdande i de enkönade intervjuerna, även om det också förekommer. Och flera av flickorna uttrycker själva en negativ syn på ”det tjejiga”, som vi såg ovan då det handlade om färgen rosa. De tar tydligt avstånd från, vill inte själva associeras med, dessa uttryck i könsblandade sammanhang. När Siri, åtta år berättar att hon önskar sig ”baby-dockor” i julklapp, kommenterar klasskompisen Albin högljutt önskningarna med yttranden som: ”Nu räcker det!” och ”Mitt huvud spricker.” I ett annat sammanhang, också med åttaåriga barn, förklarar en flicka att ”tjejerna vill leka det som killarna vill, men killarna vill inte leka det som tjejerna vill”. Pojkarna menar att det beror på att tjejer ”bara vill leka med Barbie” och flickan hävdar att hon ”hatar Barbie”. Det utbryter en intensiv diskussion om det är Barbie eller Bratz, som pojken menar. Kontentan blir till slut att båda pojkarna tar avstånd från dockorna och att även flickan fjärrar sig från dem. Hon erbjuder dem att vara med och leka med Winx och menar att de behöver inte vara älvor utan ”specialister”, en manlig rollgestalt (winx-klubbens pojkvänner). Pojkarna vägrar. De uppfattar inte att flickan, som uppfattar nyanserna mellan dockorna, erbjuder dem att gå in i en manlig roll, för dem har Bratz, Barbie och Winx samma negativa laddning. Barbie associeras idag framförallt med förskolebarn. Skolflickorna leker mest med Bratz eller Winx. Bratz kan mer allmänt associeras i intervjuer till ”det tjejiga”, som därmed värderas lågt. Bratz-ordet och dess associationer används för att visa att också andra företeelser är ”låga”. När samma pojke som ovan berättar om sin favoritmusik, kommenterar flickan att ”Han suger ju den där Bratz-killen”. Och när hon själv ska berätta kontrar pojken med att säga: ”Du gillar ju Bratz-musik.”

”I Baby born-dockan samlas det som beskrivs som ”tjejigt”, ”barnligt” och ”lite väl”: en rosa utstyrsel beströdd med glitter och omvårdsorienterad lek.” Foto: Andrzej Markiewicz.

Det är allmänt känt att leksaksmarknaden idag är väldigt könskodad. Men det är en annan sak om flickor och pojkar verkligen väljer att leka med de saker som riktas till deras kön, om de ställs inför en valsituation. Likaså vad som händer när någon bryter mot förväntningarna. Det är i alla fall mycket tydligt att barnen är ytterst medvetna om leksakernas könskodning. I en intervju med Dennis tio år och Giovanni nio år i Söderorten retas de med varandra och använder Barbie som slagträ. Intervjuaren Charlotte (C) har precis frågat om Giovannis (G) favoritfilm och Dennis (D) kommenterar att han svarade Ninja Turtle:

- D: Kan du inte ta någonting roligt också?
 G: Jag sa ju Spiderman och Batman.
 D: Eh, Barbie, [haha].
 G: Bläää, det är för tjejer.
 C: Är det?
 G: Ja, killar leker inte med sånt.
 C: Varför då?
 D: [fnittrar].
 G: Vad vet jag.

- D: Det är för tjejer och det är tjejsaker.
 C: Vad är det som gör att det är tjejsaker då?
 G: De är ju tjejer. Det är bara tjejer som gillar att leka med såna där dockor.
 C: Fast det finns ju Barbie och Ken. Ken är ju kille.
 G: Fast det är också en Barbiedocka och det gillar jag inte.
 D: Den hör ju till Barbie.
 C: Gillar du inte Ken?
 D: Ken är ju ful, ha.
 C: Varför då?
 D: Han har liten spinkig kropp
 C: Ni leker inte med dockor alls ni? Har ni några figurer då?
 D: Ja jag har Ninja Turtles, jag har legogubbar.
 C: Vad har du för legogubbar?
 D: Jag har en robot, skepp och sånt. Jag har slott också.

I den här intervjun med Dennis och Giovanni är det tydligt att den feminina kodningen av Barbie är så stark att inte ens pojkdockan Ken duger. Ken blir feminiserad genom att associeras med Barbie. Han ses som ett tillbehör till Barbie och blir på så vis ”ful” och ”spinkig”, som Dennis säger och därmed helt omöjlig att leka med. Dennis beskrivning av Ken framträder i kontrast med de fantastiskt muskulösa Ninja Turtles som en negation av hur en pojke (eller kanske snarare man) ”ska vara”. När det står klart att killarna helt och hållet tar avstånd från dockor, även de av manligt kön, försöker jag fråga om de har några ”figurer”. Begreppet figur väljer jag för att jag upplever det som mest könsneutralt och jag var nyfiken på vad de skulle beskriva för slags leksaker. Men begreppet figur landade inte alls hos dem, utan Dennis svarar att han har ”legogubbar”. Och en gubbe är tveklöst av manligt kön.

Lego är också en leksak som uppmuntrar de kreativa och teknikorienterade sidorna hos barn; att kunna tyda och följa en manual betonar de ingenjörsmässiga kunskaper som traditionellt har associerats till maskulinitet. I leksaksaffärerna står lego i den blå sektionen som vänder sig till pojkar. I materialet finns inga liknande diskussioner, som de om Bratz, Barbie och Winx, om figurer, dockor el-

ler gubbar som i sin utformning, färgsättning och förmågor vänder sig uttalat till pojkar. Det är alltså så att pojkarna, och ibland också flickorna, talar i negativa termer om flickornas leksaker. Det står väldigt klart att ”det tjejiga” måste hånas och förlöjligas.

I Bjurmans studie toppade Barbie flickornas leksakslistor: ”alla flickorna, utom invandrarflickorna och 2 villabarn ägde en eller flera Barbiedockor” (1981:95). Men Bjurman noterade dock en skillnad i förhållningssätt till dockan. ”Flickorna i norr uttryckte ibland ett visst försiktigt avståndstagande till Barbie. Det märktes att dockan och vad den stod för hade diskuterats i familjen”, skriver hon och menar att föräldrarna i norr på område efter område förmedlade till sina barn vad som var rätt smak, rätt sätt att bete sig och rätt leksaker att leka med. Det vill säga de skolade in barnen i en bildad medelklass. I sin bok exemplifierar Bjurman med flickorna i norr som inte leker med Barbie längre och nämner ”mormors fina docka med porslinshuvud” eller en engelsk docka som de importerat från ”Hemlins, Englands finaste affär” (1981:96). Flickorna i norr kunde hämta inspiration från hela Europas leksaksaffärer, medan flickorna i söder fick nöja sig med leksaksaffären i centrum, de kände inte till annat. Bjurman menar att för flickorna i söderområdet blev dockorna, emballagen och reklamen vägar till att leva sig in i Barbies lyxvärld som låg långt ifrån deras egen vardag och verklighet. Bjurman beskriver Barbie och Sindys ”lyxliv kring swimmingpoolen och krigsgubbarna med sin värld av tuffa sheriffer och svaga och lömska indianer” som starka symboler för masskulturens konstlade värld som barnen i söderområdet tvingades in i. Hennes budskap är att barnen i söder inte erhöill några redskap från vuxenvärlden att förhålla sig till och tolka masskulturens signaler med vilket barnen i norr fick kontinuerligt från sina föräldrar (Bjurman 1981:98).

I den här studien är det framförallt för flickorna i Småstaden, Söderorten och Industrier-

ten som dockorna Bratz, Winx och Barbie är viktiga. Om man jämför med Bjurmans studie har ett ”försiktigt avståndstagande” bland villabarnen övergått till att de helt har övergett den här typen av leksak. De äldre barnen i Villastaden svarar bara helt kort att de inte har någon Barbie och att det är barnsligt. Bland 8-åringarna är det inte någon som nämner Barbie, Bratz eller Winx. I Småstaden anses Barbie vara barnsligt av 8-åringarna. Leker man med Barbie så är det tillsammans med ett yngre syskon. Men bland 8-åringarna i Industrierorten är Barbie fortfarande en aktuell, helt accepterad leksak. Här är det kusinen som är 10, 11 år som är så stor att hon inte leker med Barbie eller Bratz.

Avslutande reflektion

Könsmonster formas och omformas hela tiden. Som vi sett kommer många stereotypa uppfattningar om flickor och pojkar, kvinnligt och manligt till uttryck i intervjuerna med barnen. Men det finns också starka tendenser till ifrågasättanden av traditionella könsmonster. Dessa ifrågasättanden kan vara ett sätt att hantera en upplevd ambivalens mellan å ena sidan jämställdhetsbudskap och stereotypa bilder av kön och könsroller. När Småstadsbarnen iscensätter ett Hollywoodfrieri med två flickor i huvudrollerna eller när de gestaltar en idealtypisk dialog från Suneböckerna är det ett sätt att genom berättelserna utmana och ifrågasätta stereotypa bilder av kön. Det är också ett sätt att kommentera frågeställningarna i intervjun rörande skillnader och likheter mellan könen. På samma sätt är Villastadsflickornas gestaltning av en hyperfeminitet ett ifrågasättande av en viss form av femininitet. I sin studie av förskolebarn frågade Bronwyn Davies sig varför de flesta barn tar över traditionella manliga och kvinnliga beteendemönster, när detta går emot vad de flesta föräldrar säger sig önska. Hon menar att det man då missar är att det är det är dessa egenskaper som barnen får signaler om och att de är avgörande

för att markera uppdelningen i manligt och kvinnligt. Vi kan inte begära att barnen ska kunna positionera sig som urskiljbara män och kvinnor om de samtidigt berövas medlen för att visa sin manlighet respektive kvinnlighet, menar hon (Davies 2003b).

Barnen i den här studien är skickliga på att laborera med hyperfeminina och könsstereotypa gestaltningar samtidigt som de med lätthet också kan identifiera dem som avviker från en könsstereotyp norm. En avvikande tröja, ett märke, en färg eller frisyr måste genast kommenteras. Vid ett intervjutillfälle i Villastaden frågar en kille om han ser ut som en tjej med sitt långa hår. När intervjuaren svarar att hon inte tycker det, vänder han sig triumferande till sin kompis och säger: ”Där ser du!” Tjejerna i studien reproducerar uppfattningen att ”tjejiga” färger och ting är lägre stående än ”killiga” färger och ting. Kan det vara så att de har fångat upp samtida diskussioner om kön och jämställdhet, och försöker hantera den negativa laddningen av det feminina. När man använder färg eller ting som analysingång kan det vara ett sätt att se hur makt, underordning och skillnad mellan könen görs i olika historiska sammanhang. Färger och materiell kultur har inte samma innebörder över tid, men vi kan undersöka vilken laddning de har i samtiden och hur innebörder har uppstått historiskt. Det som ses som ”tjejigt”, färgen rosa och dockorna, uttrycks i negativa termer och blir därmed också lågt värderade. Också vissa beteenden och lekar, som tjejernas mer omsorgsinriktade lekar ses som barnsliga eller ”lite väl”. Detta illustrerar väl genushistorikern Yvonne Hirdmans (2001), och andras, analys av genusystemet i vårt samtida svenska samhälle som bygger på en asymmetrisk isärhållandets logik. Det manliga ses som norm och det kvinnliga ses som avvikande, underordnat och helt enkelt mindre värt.

Charlotte Hyltén-Cavallius, fil.dr
Stockholm

Noter

- 1 Jag tackar för synpunkter på denna artikel från Lars-Eric Jönsson, Birgitta Svensson, Sverker Hyltén-Cavallius och en okänd läsare. Jag vill också rikta ett tack till Kommittén för Stockholmsforskning vid Stockholms Stadsmuseum för finansiering som har möjliggjort tillkomsten av denna artikel.
- 2 Projektet *Barn och barn. Får barn plats?* finansierades av Kulturrådet. Initiativtagare var Birgitta Svensson, Nordiska museet och Ella Johansson, Mångkulturellt centrum. Det är etnologen Karin Günther som under ett års tid har gjort merparten av fältarbetet med intervjuer, leksaksinsamling och insamling av teckningar. Själv har jag under två månader intervjuat barn i det södra miljonprogramsområdet. Innan barnen intervjuades inhämtades tillstånd från alla föräldrar. Barnens namn är fingerade och personlig information är hållen till ett minimum eller förändrad så att de inte ska kunna identifieras.
- 3 Begreppet nyckelsymbol kommer från Sherry Ortner och innebär att ett tecken, i det här fallet fotbollen, får stå för och sammanfatta en större helhet.

Referenser

Material från undersökningen

- Intervjuer med drygt 100 barn i Industriorten, Norrorten, Småstaden, Söderorten och Villastaden inom ramen för undersökningen *Barn och barn. Får barn plats?* Nordiska museets arkiv.
- Katalogkort, leksaksinsamling, *Barn och barn. Får barn plats?* Nordiska museets arkiv.
- Teckningar på temat ”Mina Leksaker”. *Barn och barn. Får barn plats?* Nordiska museets arkiv.

Elektroniska källor

- Nickelodeons hemsida: <http://www.nickelodeon.se/nick/?StoryId=8021>, verifierad 2008-11-08.

Litteratur

- Andersson, Roger et al. 2010: ”Counteracting segregation”. *Housing Studies* 25: 237-256.
- Ambjörnsson, Fanny 2005: Den rosa overallen. Om genusfostran, modeller av jämställdhet och identitetspolitiska markörer. *Kulturella perspektiv*. Nr 3 2005. Årg. 14.
- Ambjörnsson, Fanny 2011: *Rosa – den farliga färgen*. Stockholm: Ordfront.
- Berggren Torell, Viveka 2007: *Folkhemmets barnkläder. Diskurser om det klädda barnet under 1920–1950-ta-*

- len. Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige, Göteborg: Arkipelag.
- Bjurman, Eva Lis 1981: *Barn och barn – om barns olika vardag*. Lund: Liber Läromedel.
- Blaise, Mindy 2005: *Playing it straight. Uncovering Gender Discourses in the Early Childhood Classroom*. New York & Oxford: Routledge.
- Cresswell, Tim 2004: *Place – a short introduction*. Malden: Blackwell.
- Davies, Bronwyn 2003a (rev. utgåva): *Frogs and snails and feminist tales. Preschool Children and Gender*. Hampton Press: James Cook University.
- Davies, Bronwyn 2003b: *Hur flickor och pojkar gör kön*. Stockholm: Liber.
- de los Reyes, Paulina & Diana Mulinari 2005: *Intersektionalitet*. Malmö: Liber.
- Garber, Marjorie 1992: *Vested Interests. Cross-dressing & Cultural Anxiety*. New York: Routledge.
- Gemzöe, Lena 2002: *Feminism*. Stockholm: Bilda.
- Halldén, Gunilla 2003: Barnperspektiv som ideologiskt eller metodologiskt begrepp. *Pedagogisk forskning* 8:12, s.12–13.
- Hirdman, Yvonne 2001: *Genus – om det stabila föränderliga former*. Lund: Liber.
- Hyltén-Cavallius, Charlotte 2007: *Traditionens estetik. Spelet mellan inhemsk och internationell hemslojd*. Stockholm: Carlsson.
- Hyltén-Cavallius, Charlotte 2007: *Barn och barn. Får barn plats? Redovisning av pilotstudie till Kulturrådet*. Mångkulturellt centrum.
- Hyltén-Cavallius, Charlotte 2012: Den mediala barnkammaren – hur barn använder och förhåller sig till medier. *Kulturella perspektiv*. 2012:1.
- Hyltén-Cavallius, Sverker 2005: *Minnets spelrum. Om musik och pensionärskap*. Hedemora: Gidlunds.
- James, Allison, Chris Jenks & Alan Prout 1998: *Theorizing childhood*. Cambridge: Polity Press.
- Ortner, Sherry 1973: On Key Symbols. *American Anthropologist* 75(5):1338-46.
- Scott, Joan Wallach 1999 (1983): *Gender and the Politics of History*. Revised edition. New York: Columbia University Press.
- Skog, Susanne Nylund 2002: *Ambivalenta upplevelser & mångtydliga berättelser. En etnologisk studie av barnafödande*. Etnologiska avdelningen: Stockholms universitet.
- Woodward, Kathleen (red.) 1999: *Figuring Age. Women, Bodies, Generations*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Young, Katharine Galloway 1987: *Taleworlds and storyrealms. The phenomenology of narrative*. Dordrecht: Nijhoff.

SUMMARY

“Girly” and “boyish” – On How Gender is Performed and Understood by Young Children

How is gender performed and understood by young children? And how does gender intersect with class and age? This article is based on interviews with over a hundred children, drawings and a collection of toys. The fieldwork was performed in five different places in the greater Stockholm during 2007 and 2008 (two million homes program areas, two villa suburbs and an industrial town). The study was a follow up by a study carried out by Eva Lis Bjurman in the 1970s that studied the effects of segregation on children’s leisure activities in different parts of Stockholm. The 1970s perspective viewed the children as passive receivers of messages and interpreted the working class children as victims of mass culture. A perspective on how gender, class and age are made in performances, narratives, clothes, materiality and other activities has guided the analysis. The study draws on childhood research which views the child as “being” in the world and not as “becoming” something.

But viewing children as capable of interpreting culture has to be combined with an interpretation of the children’s narratives and performances in a societal and historical context. It is significant that the middle class children are more interested in and skilled in discussing gender in terms of difference and the children living in the million program areas are keener on stressing similarity among each other. The study shows that the toys, the colors and the games described as “girly” are constantly undervalued by both boys and girls in the gender mixed interviews. The girly expressions, the girls games focused on care, dolls and a performed “hyper-femininity” are defined as childish and silly and are valued as “low”. This illustrates an asymmetrical logic where the male is defined as norm and the female is defined as deviator, subordinated or in more general terms – low.

Vardagslivets medialisering

Mat och medier i privata receptsamlingar

Johan Jarlbrink

Mat och medier är en del av vardagen i det moderna samhället och inte sällan konsumeras mat och medier tillsammans. Mat- och medievanor strukturerar vardagen och skapar och upprätthåller identiteter. Kring både mat och medier finns starka åsikter om vad som är bra och dåligt, hälsosamt och skadligt. Medievanor precis som matvanor kan båda bli till ovanor, man kan läsa för mycket och titta på fel program, på samma sätt som man kan äta för mycket eller på fel sätt. I båda fallen kan man tala om en hunger eller ett sug som måste tillfredsställas.¹ Varor som socker och kaffe blev vardagsmat ungefär samtidigt som tidningar blev vardagsläsning. Att det fanns likheter dem emellan var uppenbart i varje fall för presshistorikern Emil Key 1883:

Produkter finnas om hvilka det råder en mycket skiljaktig uppfattning. Af den ene anses de för njutningsmedel och lyxartiklar, af en annan betraktas de såsom lefnadsbehof och nödvändighetsvaror. Dylika produkter äro kaffe, socker, brännvin och tobak – böcker och tidningar (Key 1883:21).

Att läsningen redan då var etablerad i de flesta sociala skikt innebar inte att talet om missbruk och skadlig konsumtion försvann. Läraren och folkskoleinspektören Karl Kastman oroades särskilt över kvinnors läsning. ”Hur många af våra unga qvinnor förnöta ej en stor del af tiden med en läsning, som blir fruktbringande hvarken för dem sjelfva eller andra, ja, ej sällan skadlig”, frågade han sig. ”Särskildt klagas man öfver, att läsningen af små broschyrer, tidskrifter, tidningar och

ströskrifter tilltagit i oroväckande grad”, skrev han och konstaterade att klagomålen var ”helt säkert icke oberättigade” (Kastman 1886: 17).

Mat- och medievanor har utvecklats i relation till varandra, och påverkats av varandra. Morgontidningen har för många varit en viktig del av frukosten, bananen marknadsfördes under 1930-talet som lämplig radiomat, och idag är fredagsmys ofta synonymt med chips och tv. Samtidigt har medier genom sin rapportering bidragit till att etablera nya maträtter, ingredienser och tillagningssätt. Från 1800-talets slut och framåt har många tidningar och tidskrifter ägnat stort utrymme åt matrecept och andra hushållstips. Efter publiceringen kunde recepten få ett förlängt liv genom att infogas i läsarnas hemgjorda receptsamlingar och klippböcker. Syftet med denna artikel är att med sådana privata samlingar som utgångspunkt undersöka hur tidningarnas matmaterial användes och fick betydelse i relation till matlagningen under 1800-talets slut och 1900-talets första hälft. Det är inte i första hand recepten i sig, ingredienserna och den språkliga utformningen, som intresserar mig, utan hur receptsamlingarna refererar till medier och människor utanför böckernas pärmar.

Något som förenar tidnings- och livsmedelskonsumtion genom historien är att både läsare och matlagare vanligtvis är anonyma för oss idag. Kända läsare liksom kända kockar har existerat, men de allra flesta har lämnat få eller inga spår efter sig. De privata receptsamlingarna är emellertid ett material

där mediebruk och matlagning möts och synliggörs. På Folklivsarkivet i Lund finns omkring 200 privata receptsamlingar från södra Sverige.² Någon samling är från 1800-talets första hälft, några från 1900-talets andra hälft, men de flesta härstammar från 1800-talets slut fram till 1900-talets mitt. I dessa har kvinnor samlat tusentals matrecept från släkt och vänner – och tidningar inte minst.

Materialet har naturligtvis flera begränsningar. Det som sparats i de privata samlingarna är recept och instruktioner för tillagning. Texter som handlar om hur maten serverades, med vem den kunde ätas och hur – måltidens sociala betydelse – har däremot sällan sparats. Något av detta återfinns i samlingar som innehåller förslag på veckomatsedlar och liknande, men det tillhör ovanligheterna. Den typiska samlingen innehåller recept, och vi kan aldrig riktigt veta hur och om maten har tillagats, vem som i så fall satt runt bordet och hur maten upplevdes. Många av rätterna som recepten beskriver har sannolikt aldrig tillagats, en del kanske bara någon enstaka gång. Det kan antas att flera av de nedtecknade och inklistrade recepten gällde rätter som gick utöver den vardagliga matlagningen eftersom vardagsmaten i många fall kunde tillagas utan recept. Detta kan emellertid inte tas för givet. Ett tecken på vardagslivets medialisering kan vara att tidningarna gav recept även på vardagsmaten. Också matrecept som har uppfattats som traditionella och med stor lokal förankring kunde hämtas ur tidningarna. Ett exempel är klenäter som är ett av de vanligaste kakrecepten i samlingarna (där den dialektala benämningen ”klenor” sällan förekommer, jfr Bringéus 2009:155f).

Begränsningarna till trots kan samlingarna ses som exempel på hur moderna massmedier utvidgade sina bevakningsområden till att omfatta också vardagens aktiviteter. Och att samlingarna överhuvudtaget har ställts samman och bevarats är ett bevis för att läsarna faktiskt har brytt sig om materialet. Samling-

arna belyser därmed hur maten blev en del av tidningarna och hur tidningarna blev en del av vardagen.³

Matmedierna decennierna kring 1900

Även om intresset i detta sammanhang är riktat mot medierna är det viktigt att komma ihåg att det i slutet av 1800- och början av 1900-talet var mycket annat som medverkade till att vanorna förändrades. Att många människor flyttade in till städerna, att det startades hushållsskolor, att det kom nya kökstekniker och förbättrade metoder för att lagra och transportera livsmedel hör till det som påverkade vad som tillagades och hur (se t.ex. Boalt & Neymark 1983; Hagberg 1986; Bringéus 2009; Torell, Qvarsell & Lee 2010). Tidningspressens och andra receptmediers spridning kan emellertid ses som en del av förändringsprocessen. I tidningarna annonserade man om och diskuterade nya varor och nya köksredskap och i tidningarnas receptspalter beskrevs hur nya rätter skulle tillagas.⁴ Att tidningarna lästes framgår inte minst av alla avskrifter och urklipp i receptsamlingarna. Utgivna kokböcker har också haft stor spridning – *Hemmets kokbok*, som gavs ut första gången 1903, kom ut i sin 52:a upplaga 2002. En jämförelse av olika upplagor synliggör att recepten förändrats med introduktionen av nya tillagningsmetoder, ingredienser och influenser – samtidigt som recepten bidragit till att lansera nyheterna (Bergström 1997:10, 54f).

Tidigare receptforskning undersöker till stor del utgivna kokböcker och hur maträtter, ingredienser och språklig utformning representerar kön och husarbete, det nationella och det exotiska (t.ex. Appadurai 1988; Bergström 1997; Mårdsjö 1998; Heldke 2001; Metzger 2005). Det finns flera likheter mellan de utgivna böckerna och de privata samlingarna, men de privata bär på ett annat sätt spår av de kvinnor som en gång skapat och använt dem. I de privata samlingarna framträder

kvinnorna på samma gång som matlagare och husmödrar, författare och läsare. Utgivna kokböcker föreskriver hur maten ska lagas och hur hemmet ska skötas, vad som är rätt och fel och skadligt och nyttigt. I de privata receptböckerna är det i viss mening kvinnorna själva som skapar dessa regler – de lånar från muntliga och skriftliga källor, men lägger också till och modifierar. I forskningen om privata receptböcker har man bland annat uppmärksammat hur recept förmedlats i sociala och mediala nätverk. Vid sidan om recepten finns ofta hänvisningar till familj och vänner som synliggör att maten alltid varit en del av sociala relationer. Referenserna visar emellertid också att recepten många gånger hämtats från tidningar (LeClercq 2006; Newlyn 2003; Theophano 2002).

I slutet av 1800-talet och i 1900-talets början växte det fram en rik flora av tidskrifter som riktade sig till kvinnan och familjen. Tidskrifterna med hus och hem i titlarna var bland annat *Idun: Praktisk veckotidning för kvinnan och hemmet*, *Hemtrefnad*, *Hemmet*, *Hemmets Allehanda*, *Hemmets Journal*, *Hemmets Veckotidning*, *Hemvännen*, *Vårt Hem* och *Husmodern*. Flera av dem fokuserade på hemanarbetets praktiska frågor. Till dessa tidskrifter hörde även *Allers*.⁵ Att hemanarbetande kvinnor var en viktig målgrupp framgår också av förekomsten av hushållsspalter i vanliga dagstidningar. Den mycket spridda *Skånska Dagbladet* började ge ut sin söndagsbilaga ”Hemmet” så tidigt som 1895. *Sydsvenska Dagbladet* innehöll enstaka matrecept redan i början av 1900-talet, men inrättade ”Hemmets sida” först 1922. Då hade fasta matavdelningar etablerats i de flesta stora tidningar, i exempelvis *Aftonbladet* hette de ”Från hemmets och kvinnans värld” och ”Husmoderns minneslista”. Delar av matmaterialet i tidningar och tidskrifter var författade av tongivande skolkökslärarinnor som ville propagandera för sparsamhet och skötsamhet, näringsriktig kost och hygien. Tidningar och tidskrifter sågs

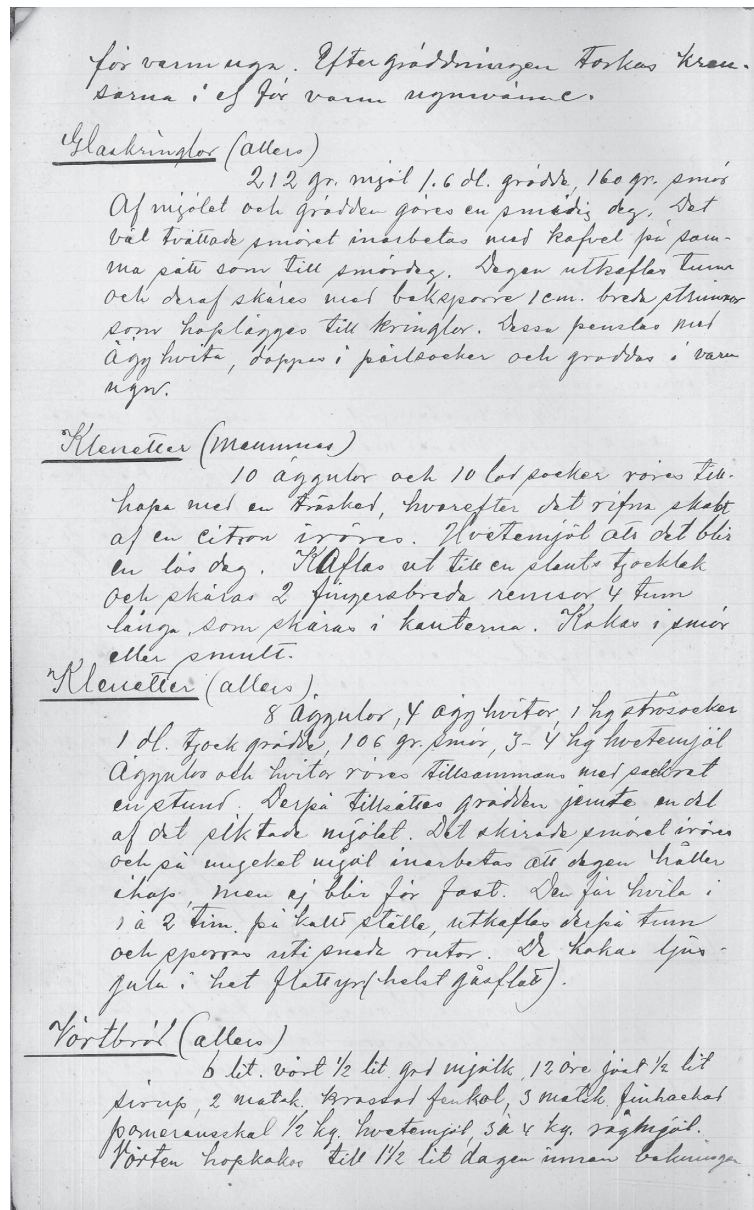
uppenbarligen som viktiga kanaler för att nå ut till landets husmödrar (Aléx 2003:77).

Under decennierna kring sekelskiftet 1900 blev svenskarna ett tidningsläsande folk. Mellan 1885 och 1945 ökade den totala svenska dagstidningsupplagan från omkring en halv miljon exemplar till 3 miljoner (Holmberg et al. 1983:126). *Idun* spreds 1909 i 50 000 exemplar och *Allers* i närmare 400 000 1925 (Dahlström 1979; Frostgren 1979). Under 1930- och 40-talen hade tidskrifter som *Hemmets Journal*, *Hemmets Veckotidning* och *Husmodern* upplagor på mellan 100 000 och 400 000 exemplar (Albinsson 1962:179). Antalet läsare var emellertid många fler. Tidningar kunde läsas och delas av familj och bekanta, och avskrivna eller urklippta kunde delar av tidningarna läsas också av kommande generationer.

Att samla på mat

På en receptsamling daterad 1941 har skaparen på första sidan skrivit att detta är ”Enda upplagan!”⁶ De receptsamlingar som ligger till grund för denna undersökning är alla unika skapelser, samtidigt är de relativt lika varandra. I en enkel skrivbok från 1900-talets början är sidorna fulltecknade med recept på havrebröd, sillkotletter och pepparkakor, sammanlagt omkring 170 stycken. Ett inklustrat tidningsklipp berättar hur man tillreder ”Fiskfärsbullar (Enklare)”. I en nästan likadan skrivbok har någon samlat ett par hundra handskrivna och urklippta recept från 1970-talet. Även här finns sillrecept och pepparkakor, men också nymodigheter som tv-tallrik och ananasbakelser.⁷ Det har gått sjuttio år, men formen är sig ändå lik. I samlingarna registreras både matmodets växlingar och de anrättningar som håller ställningarna under ett helt sekel. De amerikanska och engelska receptsamlingar som Janet Theophano undersöker i *Eat My Words* (2002) är ofta en blandning av receptböcker och dagböcker. De sydsvenska samlingar som ligger till grund för

I Maja Landergrens recept-
samling från sekelskiftet
1900 stod mammas recept
på samma sida som re-
cept från Allers. Foto: A
3925.6, Receptsamlingen,
Folkklivsarkivet i Lund.

denna studie är mer renodlade receptböcker, även om vissa veckomatsedlar påminner om dagboksformen.

Att man tager vad man haver gällde inte bara receptens ingredienser utan även de böcker som de samlades i. Flera av dem har från början varit kassaböcker, på en av dem är "Kontra-Bok" överstruket och ersatt med "Beskrifning på kakor". En annan bok

med etiketten "Matematiska uppgifter" har fyllts med Berlinerbröd och Jockeymössor.⁸ Att gamla böcker fick ett nytt innehåll är ett tecken på sparsamhet och kan även tolkas som att kvinnorna fick hålla till godo med det som männen inte längre hade användning för (jfr Theophano 2002:171). Många samlingar tycks ha använts under flera decennier. De första recepten är skrivna med en flickas

prydliga handstil och de sista med åldringens darrande hand. Ibland är handstilen en helt annan, kanske för att ett recept har nedtecknats av en väninna, eller för att nästa generation har tagit vid. Också tidningsklippens utformning vittnar om tidens gång. I en samling finns några sidor om kakbak ur 1920-talets *Allers* instuckna. Längre fram är sidorna om fläskfilé och lövbiff rivna ur 1970-talets färgglada veckotidningar.⁹

Fläckiga sidor och sönderbläddrade ryggar antyder att receptsamlingarna verkligen har använts. Omsorgsfullt nedskrivna och inklistrade recept, inte sällan indexerade med hjälp av ett egenhändigt utformat register, vittnar om att böckernas ägare har lagt ner mycket tid på dem, att samlingarna har varit viktiga. Instuckna mellan sidorna om puddingar och inläggningar kan man ibland hitta dokument som visar att häftena inte bara samlade matrecept utan viktiga papper överhuvudtaget. I ett häfte finns vigselbeviset för Oscar August Fors och Elisabeth Matilda Andersson, daterat 1918. I ett annat finns vykortet från Rättvik adresserat till fiskardottern i Ystad 1927.¹⁰ Kanske var receptsamlingen den enda skrivbok de ägde och i den samlades alla papper som skulle sparas för framtiden. Samlingarnas mångsidighet framgår också av att många anteckningar och klipp inte utgörs av matrecept utan anvisningar av ett annat slag. I en samling från 1800-talets mitt beskrivs hur man behandlar skabb på hästar, i en annan finns klipp från 1800-talets slut om hur man får bort oljefläckar från golv. I en samling från 1970-talet är det istället bantningstips som klistras in.¹¹ Bredden hade de privata samlingarna gemensamt med många utgivna kokböcker. Också dessa kunde innehålla rengöringstips, huskurer och till och med anvisningar om barnuppfostran – ”rådgivningen gäller hela livet”, sammanfattar Karin Mårdsjö (1998:25).

Att människor samlar och bevarar läsefrukter för framtida bruk har antika anor. Från

början skrev man ner argument och retoriska formuleringar som kunde komma till användning när man skulle hålla tal och argumentera för något. Under århundradenas lopp förändrades samlingarnas innehåll och funktioner. Vetenskapsmän antecknade referenser till vetenskapliga verk, präster noterade passager att använda i predikningar, och vanliga läsare kunde skriva av särskilt minnesvärda dikter eller visdomsord (Allan 2010). I de minnesalbum som personer ur de övre klasserna skapade under 1600-, 1700- och 1800-talen kombinerades bokcitatet med hälsningar från vänner, släktingar och kulturpersonligheter, ett slags Facebook i papper (Dillman 2008). Under 1800-talet märks en successiv förändring av vilka texter som infogas i citatsamlingarna. Texterna hämtades i större utsträckning från tidningar, och texterna skrevs ofta inte av, de klipptes ut och klistrades in. Tidningar som kom i ständigt nya nummer kunde inte samlas i sin helhet på samma sätt som böcker. Samtidigt kunde de innehålla texter som var läsvärda och användbara i ett längre perspektiv – däribland matrecept. Istället för att spara på hela tidningen skrevs den enskilda texten av, eller så klipptes den ut och klistrades in i en klippbok. Receptsamlingarna har därmed många likheter med de klippsamlingar som kring sekelskiftet 1900 sammanställdes över beundrade sångerskor och författare, aktuella politiska händelser, recenserade konstutställningar och så vidare (Jarlbrink 2010).

Försöken att bevara och samla fick förnyad aktualitet med etermediernas etablering. Radio- och tv-program kunde inte bevaras i sig själva, men genom anteckningar kunde delar av innehållet räddas för eftervärlden. I receptsamlingarna är referenserna till etermedier inte så många, men några av dem hänvisar till Erik ”Bullen” Berglunds matprogram i radio, eller till ”radio” utan att ange program, exempelvis ”Hjortron (radio)”¹². Senare hänvisar någon samling till ”Fiskrätt à la Wretman, TV 68”.¹³ En förklaring till att referenserna till

radio och tv inte är fler kan vara att innehållet bara kunde bevaras indirekt. Med klippboksformatet låg det närmare till hands att bevara tidningstext.

Smördeg från Thilda

Modern matlagning förutsätter läskunnighet. Det är i skrift som många matrecept bevaras och sprids. Antropologen Jack Goody har hävdats att det till stor del är den skrivna matkommunikationen i receptform som varit förutsättningen för utvecklingen av de mer heterogena matvanorna i moderna samhällen. När kunskapen förs vidare från en generation till en annan inom familjen eller lokalsamhället förändras vanorna mycket långsamt. Den yngre generationen lär sig genom att se på och delta i matlagningen, eller genom muntliga instruktioner. Detta innebär att kunskapsspridningen begränsas i tid och rum: överföringen förutsätter närvaro. Skrivna recept förutsätter ingen sådan närvaro, däremot förmågan att läsa och ta till sig instruktioner (Goody 1997:140). Det skrivna receptet fungerar därmed som en ”immutable mobile” i Bruno Latours mening: receptformen gör det möjligt att överföra maträtterna i standardiserad text som kan kopieras, förflyttas, sparas och överförs till mat på nytt av dem som lärt sig koden (Latour 1986:6). Själva maträtterna har vanligen inte arkiverats och transporterats längre sträckor. Det skrivna receptet har däremot haft obegränsad hållbarhet. Receptet – till skillnad från maträtten – utgör dessutom en anvisning för hur maten ska tillagas.

Samtidigt som skrivna recept i princip kan färdas hur långt som helst visar många receptsamlingar – särskilt de lite äldre – att recepten ofta kom från släkt och vänner. Detta gäller såväl de amerikanska och engelska samlingarna som behandlats i tidigare forskning som de sydsvenska som jag studerat (Newlyn 2003:43; Theophano 2002:25). Vanligt är att namnet på den person man fått receptet av skrivs i marginalen eller inom

parentes efter maträttens namn. I Clara Elgqvists ”Hushålls-Bok”, daterad 1906, finns flera exempel på detta. Clara Elgqvist bodde i Långasjö i Småland och var gift med en kyrkoherde. Av samlingen framgår bland annat att receptet på lös potatismjölstårta kom från fru Ekegren, att sockerkakan kom från fru Olsson, att potatiskorven kom från fru Bergstrand och marmorkakan från pastor G-s köksa. Sammanlagt förekommer ett tjugotal olika namn i boken.¹⁴ Ett annat exempel är Hilma Nilssons receptsamling. Hilma Nilsson föddes 1893 i Lageved i norra Skåne och växte upp tillsammans med elva syskon. Enligt ett brev från donatorn försörjde sig familjen på cigarrtillverkning i hemmet. De 482 recepten i hennes samling nedtecknades enligt hennes egen notering då hon gick en hushållskurs vintern 1913–14. I många av dem hänvisas det emellertid till Anna, Gerda, farmor, Ebba, Hildegard, doktor Dickson (som givit receptet på sockerskinka) och ”Grevinnan” (som bidragit med mördeg).¹⁵

Familj, vänner och andra man kom i kontakt med bidrog till att utvidga receptrepertoaren. Receptspridningen var ett sätt att skapa och upprätthålla sociala band. Att be om receptet på maträtten man just avnjutit var ett tecken på uppskattning. Ibland kunde denna förmedling gå kors och tvärs genom de sociala hierarkierna, som när kyrkoherdens hustru fick receptet på marmorkaka av pastorns köksa, eller cigarmakarens dotter fick grevinnans mördegsrecept. Kvinnonamnen är i klar majoritet, men det saknas inte mansnamn i samlingarna. I ett häfte har Victor lämnat recept på kryddsill, i ett annat kommer kokt lax från Staffan.¹⁶ Som Theophano konstaterar kan receptsamlingarna läsas som sociala kartor (2002:13). Även om det är svårt att veta vem Anna och Gerda var antyder deras namn i Hilma Nilssons samling att de ingick i hennes sociala nätverk.

Chokladcrème från Idun

Vid sidan om personnamnen förekommer också namn av ett annat slag i receptsamlingarna, och de blev fler och fler med åren: namnen på tidningar och tidskrifter. På samma sätt som det markerades att recept kom från farmor och Staffan skrevs det ut i marginalerna eller inom parentes att ett recept skrivits av från en tidning. Elsa Pettersson föddes i Ystad 1898. Hennes samling är full av tidningsreferenser: Mockatårta från *Husmodern*, klenäter från *Idun*, sallad à la Persson (på överblivna makaroner och kall fisk) från *Ystads Allehanda*, piroger med jordärtskockor från *Sydsvenska Dagbladet*, dansk sandkaka från *Vore Damer*, Lundapepparkakor från *Vecko-Journalen*, rågsiktlimpa från *Bonniers Veckotidning* – och många fler.¹⁷ Personnamnen i samlingarna dokumenterar författarnas sociala nätverk, tidningsreferenserna vilka mediala kanaler de hade tillgång till. Säkert lästes *Ystads Allehanda* i Elsa Petterssons föräldrahem, kanske också någon veckotidning. Andra tidningar kan hon haft tillgång till när hon var anställd som hushållerska i olika familjer i Lund och Malmö. Att hon själv köpte eller prenumrerade på en eller annan veckotidning är inte otroligt med tanke på att dessa hade en samlad upplaga på omkring två miljoner exemplar under 1920- och 1930-talen då samlingen tycks vara tillkommen (Rydén 2001: 204). Men att recepten är avskrivna istället för urklippa kan kanske också förklaras av att tidningarna i många fall tillhörde de familjer där hon var anställd. Vid sidan om tidningsnamnen finns också en stor mängd personnamn: System Hulda, Fru Bergman, Ida Johansson med flera, namn antecknade i marginalerna på samma sätt som tidningarna. För en läsare ingick både personer och tidningar i bekantskapskretsen.

Den publikation som först fick genomslag i receptsamlingarna och som ett stort antal av dem refererade till var *Idun*. Med tanke på att tidningen med sin kulturella profil skiljde ut sig från de mer folkliga konkurrenterna är det

inte konstigt att referenserna till *Idun* först dyker upp i överklassens samlingar (Berger 1974:35, 44; Larsson 1989:105f). Fröken Bennet på Sinclairsholm i norra Skåne inleder sin samling från sekelskiftet 1900 med recept från släktingar och vänner, längre fram fyllde hon på med recept avskrivna från *Idun*, bland annat hovdessert (med maräng, choklad och grädde) och beignetsufflé.¹⁸ Det är också *Idun* som de första klippen kommer från. Ett tidigt exempel utgörs av den hushållsbok som under 1890-talet fördes av Maria Hahr på Karpalund i närheten av Kristianstad. Flera sidor i boken är helt täckta med inklistrade recept och råd från tidningens hushållsspalter.¹⁹

Klippen blev successivt fler under 1900-talets första halva, och helt säkert hämtades de ur fler tidningar, men det är ofta svårt att avgöra vilka eftersom titlarna sällan anges. I början av seklet var klippen få, och vanligt var att de bidrog med recept och tips som på olika sätt gick utöver samlingarnas övriga innehåll, för att de var för långa att skriva av eller avvek på något annat sätt. Lisa Andersson som nedtecknade de flesta recepten under en hushållskurs 1913, klistrade till exempel in fyra recept på ”sjukmat” i sin samling. Emma Pettersson i Kalmar påbörjade sin handskrivna receptsamling redan 1903, men lade senare även in en utriven veckotidningssida om ”Det finare köket”. Emelie Munck af Rosenschöld i Malmö bifogade också hon några enstaka klipp i sin samling, bland annat tips på vad man kunde göra med äggvitorna som blivit över efter äggtoodyn.²⁰ I senare samlingar tog klippen över nästan helt, i mitten av 1900-talet var receptsamlingen vanligen en klippbok. Elsa Mårtenssons samling är ett exempel. Hon föddes i Malmö 1897 och arbetade hela sitt yrkesverksamma liv som sjuksköterska i Lund och Malmö. Hon har efterlämnat två häften fulla med klipp, en enkel tomatsoppa utgör det enda handskrivna receptet. Ett av häftena består uteslutande av spalten ”Ett råd i rätt tid” som känns igen från 1930-talets *Husmodern*.

Det andra häftet domineras av diverse fruktdesserter och här är klippen hämtade från fler tidningar.²¹

Receptsamlingarna dokumenterar naturligtvis inte alla de samtal och texter om mat som människor tagit del av, men om de äldre samlingarna jämförs med de nyare syns skillnader som kan säga något om receptkällor och spridningsvägar: Recepten från tidningarna tar till stor del över den rådgivning och receptförmedling som släkt och vänner tidigare stått för. Elsa Mårtensson i Malmö tycks inte ha lärt sig lika mycket av mor och grannar som kvinnorna i tidigare generationer och jämnåriga kvinnor på landsbygden, i varje fall har hon inte brytt sig om att nedteckna deras recept i sina skrivhäften. Däremot följde hon mycket noga den rådgivning som varje vecka fanns att läsa i *Husmodern*. Elsa Mårtenssons receptsamling kan därför ses som ett tydligt tecken på vardagslivets medialisering.

Medial rådgivning och gemenskap

Att Elsa Mårtensson växte upp och levde i staden kan vara en förklaring till att familjereferenserna saknas i hennes receptsamling. På landsbygden och i mindre samhällen där invånarna kände varandra var den sociala gemenskapen stark och den muntliga traderingen vanlig. Man delade matrecept med varandra, liksom man delade så mycket annat, exempelvis vid de skånska gillena (Bringéus 2009:208–221). I den större staden var människor emellertid mer anonyma för varandra, barnen deltog inte på samma sätt i föräldrarnas arbete och det var inte lika självklart att man kände sina grannar. I staden blev istället andra kontaktytor viktiga, däribland de mediala.²²

Tidningarnas receptspalter kan i flera fall tolkas som försök att återskapa en social gemenskap i det mediala samtalets form. I ett av *Iduns* första nummer 1887 tog tidningen för givet att läsarna inte på något självklart sätt ingick i ett sammanhang där hushållsråd och recept förmedlades direkt mellan kvin-

norna. Istället var det genom tidningen som råden skulle förmedlas. Tidningen uppmanade därför

alla husmödrar att hvar i sin stad uppteckna och till Redaktionen af Idun, Stockholm, insända sina egna erfarenheter på dessa områden. Idun skulle sålunda kunna blifva ett föreningsband mellan husmödrarna och deras familjer, hvarigenom de förra, ehuru okända för hvarandra, skulle kunna både gifva och mottaga många goda och nyttiga råd ("Till våra husmödrar", *Idun* nr 2 1887).

Under flera år fungerade tidningen som ett interaktivt medium som kopplade samman kvinnor över hela landet. Här tipsade läsarna varandra om skorpor och korv, pepparkakor och köttbullar, kokt lök och saltad skinka. Men också om huskurer och rengörings- och förvaringstips. En skämtsam vers (Snorre, "Iduns frågor, satta i rim", *Idun* nr 39 1891) fångade något av innehållet:

Får jag om en beskrifning be
På något klart och godt gelé
Och någon billig sockerkaka,
Och så mot vårtor någon kur,
Och emot hår, som faller ur!
Skrif svaret till

En lycklig maka.

I tidningen förekom förslag på veckomatsedlar, för "finare bord" såväl som "enklare". Och på vissa maträtter gavs recept både på enklare varianter och mer påkostade.²³ I en lång rad senare publikationer fortsatte detta mediala utbyte långt in på 1900-talet. *Husmoderns* spalt "Ett råd i rätt tid", som Elsa Mårtensson klippt ut på 1930-talet, fungerade på samma sätt.

Som flera receptforskare noterat är det i tider av social och geografisk mobilitet som kokböcker och andra matpublikationer blir viktiga. Den som flyttar till staden eller till en annan del av landet, eller den som gör en klassresa, blir i större utsträckning hänvisad till böcker och veckotidningar, även om

muntliga kontakter inte behöver försvinna helt (Appadurai 1988:6f; Floyd & Forster 2003:6). Detta gäller inte bara för den som behöver hjälp med maten utan för vägledning rent generellt: etikett, toalett, kärlek etc. Vad matrecepten beträffar är det emellertid lättare att spåra det mediala inflytandet eftersom källorna så ofta framgår av de privata receptsamlingarna.

Det moderna receptutbytet hade tidningen som mellanhand. Receptförfattarna i *Idun* framträdde vanligen med bara förnamn, initialer eller pseudonym, inför varandra var de anonyma. Kanhända bidrog tidningen ändå till en form av gemenskap. Benedict Anderson ser just tidningsläsningen som en av den moderna nationens grundvalar. Varje morgon slår tusentals människor upp samma tidningar, de känner inte varandra men kan ändå känna en samhörighet just genom det faktum att andra läsare läser samma tidning. Den sekulära massceremoni som det innebär att läsa tidningen skapar, menar Anderson, en ”community in anonymity which is the hallmark of modern nations” (1991:36). Populära maträtter kunde innebära en ytterligare förstärkning av denna gemenskap, genom att tidningsrecepten skapade förutsättningar för en matlagande gemenskap: kvinnor över hela landet som rörde i samma grytor och stoppade samma korvar. En sådan gemenskap saknade den närhet som kännetecknade lokalsamhället. Det är samtidigt tydligt att tidningen genom sin retorik försökte skapa en känsla av närhet och tillhörighet, med *Iduns* ord ”ett föreningsband mellan husmödrarna och deras familjer”.

Matlagning och tidningsläsning

Av receptsamlingarna att döma hade traditionellt viktiga maträtter med sill, kål och fläsk fortfarande en stark ställning under 1900-talets första hälft. De hade emellertid fått konkurrens av en lång rad andra rätter, ofta avskrivna eller klippta från tidningarna.

Att matnyheterna hämtades från tidningarna är särskilt tydligt i vissa samlingar. Två häften innehåller exempelvis hundratals klipp från danska, tyska och engelska tidningar från sekelskiftet 1900. ”Französisches Risotto” och ”Fried bananas” hör till de rätter som klistrats in.²⁴ Andra läsare fick hålla till godo med svenska tidningar, men också dessa innehöll influenser utifrån. Apelsinrecept är ett exempel. Apelsiner började importeras till Sverige i slutet av 1800-talet, men först under 1920-talet blev de vanliga (Bringéus 1988:71). De yngre husmödrar som ville använda apelsiner under mellankrigstiden kunde förmodligen inte fråga sina mödrar och äldre släktingar om recept eftersom apelsiner inte ingått i deras matlagning. I tidningarna fanns emellertid mängder med apelsinrecept: apelsinris, kanderade apelsinklyftor, apelsinmarmelad, apelsinsaft etc.²⁵ Andra läckerheter som inte ingick i det traditionella kosthålllet, men som tidningarna gärna tipsade om var banan- och räksallad och spansk carbonada.²⁶

De som inte hade tillgång till alla ingredienser men ändå ville bjuda på något exklusivt kunde få lära sig hur förfalskning gick till. Receptsamlingarna är fulla av falsk kalvkyckling, falsk brylépudding och blandsmör kokt på vatten och mjöl. Det senare receptet var avskrivet från *Husmodern* och de ”som ej vet om de [sic], kan knappast känna skillnaden på detta och vanligt smör”.²⁷ Tidningarna vägledde läsarna in i en ny matvärld, och om de hade svårt att laga maten enligt konstens regler tipsade tidningarna om hur man kunde fuska.

Tidningarna stod emellertid inte bara för innovation och förnyelse. Avskrivna och klippta recept beskriver inte sällan de enklaste vardagsrätter och de mest basala handgrepp, däribland kålgryta, potatissoppa, inlagd strömming, stekt sill och plättar.²⁸ I en samling från 1920-30-talen finns en helsida avskrivet från *Husmodern* om hur man gör när man steker.²⁹ Detta visar kanske mer än något annat

vilken betydelse den mediala rådgivningen hade fått. Att man hämtade receptet på banan- och räksallad ur tidningen är inte förvånande, det var knappast ett recept som gått i arv i generationer. Att man konsulterade veckotidningen för stekt sill och stekning överhuvudtaget kan ses som ett tecken på en mer genomgripande förändring, att tidningspressen och recepten fått betydelse också i de mest vardagliga sammanhang. Nancy Bergström gör en liknande iakttagelse i sin jämförelse mellan äldre och nyare kokböcker. 1700- och 1800-talens kokböcker angav sällan mängder, proportioner, tillagningstider och antal portioner. Texterna förutsatte att läsaren redan besatt ett kunnande och kunde fylla i det som saknades. 1900-talets kokböcker krävde inte samma förkunskaper, mått och handgrepp är exakt angivna (Bergström 1997:67).

Alla recept som samlades kom nog inte till användning och alla recept som prövades följdes inte till punkt och pricka. Vad läsaren och husmodern verkligen gjorde med texterna och maten är det svårt att veta någonting om. Läsning liksom matlagning är kreativa och delvis oförutsägbara aktiviteter. När texten blir verklighet i köket kan mycket hända som gör att receptet inte följs – att en ingrediens byts ut mot en annan, att man tar mer av något och mindre av något annat, eller att en maträtt anpassas till lokala traditioner. Det var säkert ingen slump att det var i köket Erving Goffman fann många av de beteenden som han menade var utmärkande för de bakre regionerna: informella relationer, ett friare förhållningssätt till etiketten och ett agerande som inte alltid behövde följa formella procedurer, det viktiga var att det som lämnade köket såg bra ut och smakade gott (Goffman 1979:104ff). Också läsningen kan sägas ske i en bakre region. Michel de Certeau beskriver texten som en plats för ”games and tricks”, där läsaren lägger till och drar ifrån och skapar något eget av de fragment som texten tillhandahåller (de Certeau 1984:169, 174). En re-

ceptsamling kan i det perspektivet ses som en samling stöldgods där enskilda delar plockats från tidningar och bekanta, men där helheten utgör något mycket personligt. Spår av läsarens och matlagarens kreativitet återfinns inte sällan i kommentarer till de avskrivna eller inklistrade texterna (Newlyn 2003:44f). Vanligt är att det i samlingarna markeras att tidningens ättiksgurkor är ”Utmärkta” och Bullens flottyrsmet ”Bra”, men att *Iduns* havrekex ”Flyter ut kolossalt!”³⁰. I vissa fall har alternativa ingredienser skrivits till, som att ugnsbakad potatis ”kunna äfven fyllas med curry” och att grädden kan bytas ut mot mjölk när man gör *Iduns* chokladkräm.³¹

Sammanfattning

Under 1800-talets andra hälft och under 1900-talets första hälft mycket som påverkade svenska matvanor. Urbaniseringen ökade och kökens utrustning förändrades. Det kom nya sätt att lagra och transportera mat och nya matvaror fraktades genom landet och över gränserna. I denna nya matvärld kunde tidningar och senare radio och tv fungera som vägvisare. Under 1800-talet var det många som likt Karl Kastman ansåg att tidningsläsning hade en skadlig inverkan på kvinnor och att läsningen gjorde att de försummade sina plikter. Tidskrifter för hem och hushåll kunde i det perspektivet framstå som legitim läsning som till och med hjälpte husmodern att sköta sina sysslor på ett bättre sätt. Samtidigt skapade dessa tidskrifter nya krav för kvinnor att leva upp till och befäste deras position som ansvariga för hemmets göromål.

Av de undersökta receptsamlingarna framgår sällan vad som faktiskt tillagades, men att de personer som ställt samman dem lade stor vikt vid vad tidningarnas matspalter meddelade står ändå klart. Tusentals recept har klippts ut eller skrivits av, bevarats och gått i arv. Det är svårt att se de övergripande mat-trenderna i detta myller av text, maträtterna är så många och recepten ännu fler. En för-

ändring som är tydlig är dock att referenserna till tidningarna ökade över tid och att personnamnen minskade. De tidiga samlingarna var ofta förteckningar över recept man fått av familj och bekanta. I senare samlingar har de personliga kontakterna till stor del ersatts av tidningarnas receptförmedling. Tidningarna hade blivit en del av vardagen och det var ur tidningarna recept hämtades för att sparas för framtiden.

Mängden av recept gör det alltså svårt att urskilja övergripande mattrender, men denna mångfald är intressant i sig. Även om inte alla maträtter tillagades visar receptböckerna att samlarna hade ett stort urval att välja bland. Tidningarna bidrog till att utvidga receptrepertoaren. Att tidningarna i flera fall var rikstidningar kan dessutom ha gjort att lokala och regionala matkulturer minskade i betydelse. Maträtterna i *Idun* och *Hemmets Veckotidning* kunde tillagas över hela landet och inte sällan var rätterna utländska. Via radion fick sydsvensken lära sig hur hjortron skulle tillagas. När medierna blev en del av den privata vardagen blev människorna en del av nationen och världen.

Johan Jarlbrink, lektor

Institutionen för kommunikation och medier
Lund

Noter

- 1 För en beskrivning av hur läsning och mat har relaterats till varandra, se Beetham 2001:68ff.
- 2 Folkliksarkivet i Lund, Receptsamlingen. Alla receptböcker som refereras i texten finns i denna samling.
- 3 Arbetet med denna artikel har möjliggjorts genom ett generöst stipendium från Sparbanksstiftelsen Färs & Frosta samt Skåneländska Gastronomiska Akademien.
- 4 Se t.ex. Hagberg 1986, kap. 5 om hur elektriciteten i hemmets tjänst framställdes i *Husmodern* och *Idun*.
- 5 Se översikten i Lisbeth Larsson, *En annan historia: Om kvinnors läsning och svensk veckopress*, 1989, s. 89-152.

- 6 A 5056.1.
- 7 A 5039.1.2; A 5605.1.
- 8 A 5089.1; A 5114.19.
- 9 A 5056.1 & A 5056.2.
- 10 A 5107; A 5121.
- 11 A 5088.2; A 3925.3.1; A 5605.1.
- 12 A 5056.1; A 5067.1.
- 13 A 5093.3.
- 14 A 5093.2, samt bifogat brev från givaren.
- 15 A 5104, samt brev från givaren.
- 16 A 5090.1; A 5063.
- 17 A 5116.
- 18 A 5055.1.
- 19 A 3925.3.1.
- 20 A 5107; A 5111.1; A 5347.
- 21 A 5106.1 & 2.
- 22 Jack Goody gör en direkt koppling mellan staden och kokboken: ”In the town, where children spend a large part of their time at school and are not required to make a great contribution to the house or garden, individuals often learn cooking indirectly from books rather than directly from the familial setting” (1977: 141f).
- 23 Exempelvis i nr 3 & 4 1890.
- 24 A 5114.1 & 2.
- 25 A 5067.1; A 5106.1; A 5347.1.
- 26 A 5079.1; A 5397.4.
- 27 A 5065; A 5115; A 5121.
- 28 Exempelvis A 3909; A 3925.3.1 & 2.
- 29 A 5113.1.
- 30 A 5039.1.2 & 2.2; A 5067.1.
- 31 A 5114.1; A 3914.

Litteratur

- Albinsson, Göran 1962: *Svensk populärpress 1931–61: Utvecklingstendenser, marknadsbeskrivning och efterfrågeanalys*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Aléx, Peder 2003: *Konsumera rätt – ett svensk ideal: Behov, hushållning och konsumtion*. Lund: Studentlitteratur.
- Allan, David 2010: *Commonplace Books and Reading in Georgian England*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- Anderson, Benedict 1991 (1983): *Imagined Communities*. London & New York: Verso.
- Appadurai, Arjun 1988: ”How to Make a National Cuisine: Cookbooks in Contemporary India”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 30, No. 1.

- Beetham, Margret 2001: "Women and the Consumption of Print", i Joanne Shattock (red.), *Women and Literature in Britain. 1800–1900*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berger, Margareta 1974: *Fruar & damer*. Stockholm: PAN/Norstedt.
- Bergström, Nancy 1997: *Mat i skrift: Recept och kultur i kokböcker*. Göteborg: Univ., Institutionen för hushållsvetenskap.
- Boalt, Karin & Marit Neymark 1983: "Mat var dag – ett kvinnögöra", i Brita Åkerlund (red.), *Den okända vardagen: Om arbetet i hemmen*. Stockholm: Akademilitteratur.
- Bringéus, Nils-Arvid 1988: *Mat och måltid: Studier i svensk matkultur*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Bringéus, Nils-Arvid 2009: *Den skånska smaken: En bok om gångna tiders matvanor i Skåne*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- de Certeau, Michel 1984: *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press.
- Dahlström, Britt 1979: "Familjens världsbild (Allers 1919)", i Anita Ahrens m.fl., *Veckopressen i Sverige: Analyser och perspektiv*. Löderup: Mälarhusgården.
- Dillman, Eva: 2008: "Minnesalbumets historia", i Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria: Karl Johantiden*. Stockholm & Lund: Signum.
- Floyd, Janet & Laurel Forster 2003: "The Recipe in its Cultural Contexts", i Janet Floyd & Laurel Forster (red.), *The Recipe Reader: Narratives – Contexts – Traditions*. Aldershot & Burlington: Ashgate.
- Frostgren, Margareta 1979: "Damernas egen (Idun 1906)", i Anita Ahrens m.fl., *Veckopressen i Sverige: Analyser och perspektiv*. Löderup: Mälarhusgården.
- Goffman, Erving 1979: *Jaget och maskerna: En studie i vardagslivets dramatik*. Stockholm: Rabén Prisma.
- Goody, Jack 1977: "The Recipe, the Prescription, and the Experiment", i förf. *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge, London, New York & Melbourne: Cambridge University Press.
- Hagberg, Jan-Erik 1986: *Tekniken i kvinnornas händer: Hushållsarbete och hushållsteknik under tjugo- och trettiotalen*. Malmö: Liber.
- Heldke, Lisa 2001: "Let's Cook Thai: Recipes for Colonialism", i Sherrie A. Inness (red.), *Pilaf, Pozole and Pad Thai: American Women and Ethnic Food*. Amherst: University of Massachusetts.
- Holmberg, Claes-Göran, Ingemar Oscarsson & Per Rydén 1983: *En svensk presshistoria*. Stockholm: Esselte.
- Jarlbrink, Johan 2010: "Historien i tidningsklipp – tidningsklipp i historien: Klipp i arkiv, dagbok och bokfilm", i *Historisk tidskrift* nr 3.
- Kastman, Karl 1886: "Dagspressen och folklitteraturen", i *Tidskrift för folkundervisningen*, Stockholm.
- Key, Emil 1883: *Försök till svenska tidningspressens historia*. Stockholm: Bonniers.
- Larsson, Lisbeth 1989: *En annan historia: Om kvinnors läsning och svensk veckopress*. Stockholm/Stehag: Brutus Östling/Symposion.
- Latour, Bruno 1986: "Visualisation and Cognition: Thinking with Eyes and Hands", i *Knowledge & Society*.
- LeClercq, Ann Sinkler Whaley 2006: "Daily Life on a South Carolina Plantation, 1855–1983", i Susan Tucker, Katherine Ott & Patricia P. Buckler (red.), *The Scrapbook in American Life*. Philadelphia: Temple University Press.
- Metzger, Jonathan 2005: *I köttbullslandet: Konstruktionen av svenskt och utländskt på det kulinariska fältet*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Mårdsjö, Karin 1998: *Maten, metoderna och livet: Svenska husliga handböcker 1750–1900*. Lund: Institutionen för nordiska språk.
- Newlyn, Andrea K. 2003: "Redefining 'Rudimentary' Narrative: Women's Nineteenth-Century Manuscript Cookbooks", i Janet Floyd & Laurel Forster (red.), *The Recipe Reader: Narratives – Contexts – Traditions*. Aldershot & Burlington: Ashgate.
- Rydén, Per 2001: "Guldåldern (1919–1936)", i Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), *Den svenska pressens historia III: Det moderna Sveriges spegel (1897–1945)*. Stockholm: Ekerlids.
- Theophano, Janet 2002: *Eat My Words: Reading Women's Lives through the Cookbooks They Wrote*. New York: Palgrave.
- Torell, Ulrika, Roger Qvarsell och Jenny Lee (red.) 2010: *Burkar, påsar och paket: Förpackningarnas historia i vardagens konsumtionskulturer*. Stockholm: Nordiska Museet.

SUMMARY

The Medialization of Everyday Life

Food and media in manuscript cookbooks

This article describes and analyses foodways and media in everyday life, through collections of recipes and media material in private manuscript cookbooks. The research is based on about 200 private manuscript cookbooks from the south of Sweden, created from the late 19th century to the middle of the 20th century. This period saw great changes in foodways as well as media use. Many people moved from the countryside to the cities, new technologies were introduced in the food industry as well as in private kitchens and new ingredients and dishes were imported. Newspapers and weeklies became guides in this new world of food, and the recipes in manuscript cookbooks were often collected from the papers.

The article shows that early cookbooks were compilations of recipes from the collector's social networks of family, friends and neighbours. Gradually the sources of the recipes shifted from social networks to media. Recipes in the cookbooks from the 20th century were often cut or copied from papers or taken from radio or television. These recipes introduced new ingredients and foreign dishes, but also traditional everyday recipes and basic kitchen tasks. Recipes from the media helped the collectors to adopt new ways of cooking, but also cooking in its most basic form, e.g. how to fry. The collecting women did not learn as much from their mothers and social network, they got their recipes and skills from papers and published cookbooks.

NYA AVHANDLINGAR

Gunnar Almevik: *Byggnaden som kunskapskälla*. Göteborgs universitet, Göteborg 2012. 377 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7346-714-8.

Når leste du sist en rykende fersk doktorgradsavhandling som både bygger videre på og kritiserer det etnologiske blikket på den eldre byggeskikken – en avhandling skrevet i Sigurd Erixons ånd hvor Karl-Olov Arnstbergs avhandling om lafteknuter omtales uten spott eller ironi? Vel, nå har du sjansen. For i avhandlingen *Byggnaden som kunskapskälla* tar Gunnar Almevik oss med på en reise inn i sitt arbeid med å forstå og restaurere en ”långloftstuga”, våningshuset på gården Örnanäs i nordøstre Skåne.

Avhandlingen er en tverrfaglig kilde- og metodestudie som utforsker hvordan et bygningshistorisk arbeid kan gjennomføres. Almevik er ikke etnolog til tross for at etnologien kanskje er hans nærmeste fagfelt. Derimot er han både håndverker og akademiker ved Institutionen för kulturvård ved Universitetet i Göteborg. Og hans avhandling er en sjelden blomst ved at den utforsker hvordan det akademiske arbeidet og praksisfeltet rundt bygningsvernet kan gi hverandre mening.

Det praktiske arbeidet med å restaurere bygningen fungerer som en premissleverandør i Almeviks prosjekt. Dette gir avhandlingen både et preg av alvor og realisme. På den ene siden er målet å undersøke hvilken kunnskap han kan få ut av selve bygningen. På den andre siden søker han kunnskap andre steder for å få mer mening ut av sporene bygningen selv innehar. I tillegg til å studere materielle og skriftlige kilder har han brukt et aktørperspektiv. Aktørene er ikke bare trukket inn som informanter, men som en del av metoden i å forstå kildene da aktørperspektivet trekkes inn i selve tolkningsprosessen. Men det overordna målet i avhandlingen er å forstå effekten av praksisene: Hva metodene medfører og hvordan de ulike kildetypene og metodene kan forenes i en praktisk analyse.

Gunnar Almevik studerer huset i form av den fysiske byggeskikken og endingene som er gjort. Han

utforsker også de gamle håndverksprosessene gjennom prosessuell rekonstruksjon. Gårdsbruket, boskikken, markene og den sosiale strukturen omhandles gjennom et historisk forløp som går langt bakover selve bygningskroppen som er fra begynnelsen av 1800-tallet.

Våningshuset på Örnanäs er i faglitteraturen omtalt som en gammel *högloftstuga* som utover på 1800-tallet endres til en *långloftstuga*. Jeg vil si det så sterkt at Almevik revitaliserer et forskningsfelt innenfor den etnologiske tradisjonen, et felt som vi burde være med på å dyrke og utvikle i lag med andre fagfolk. Det er et reelt behov for denne tverrfaglige kunnskapen. Bygningsvernet skriker etter forskningsbasert kunnskap. Og kildepluralismen i avhandlingen får fram kunnskap som ikke bare fungerer opp mot den praktiske forvaltningen. Den er også godt egnet for dyp kulturhistorisk forståelse og museal formidling. Avhandlingen har på den ene siden gjort meg optimistisk på fagfeltets veiene til tross for at feltet rundt byggeskikken og håndverket for tiden er et så godt som dødt innen etnologien.

På den annen side identifiseres også problemer i teksten. Avhandlingen er unødig langtekkelig i forhold til problemstillingene som reises. Problemstillingen er vag, mange spørsmål burde vært bedre befestet opp mot faghistorien. De teoretiske framleggene i begynnelsen bærer preg av noe namedropping, mens litteratur- og kildehenvisningene kunne gitt bedre transparens gjennom mer presisjon. Strukturen kunne med fordel vært annerledes og bygget opp et fokus, istedenfor å rive den ned. Og til slutt; konklusjonen er virkelig spennende og god, men dessverre ikke fullmoden.

Monografi

Byggnaden som kunskapskälla er en monografi. Den har 377 sider og består av 7 kapitler og noen tillegg. Den er i realiteten tredelt. I de tre første kapitlene presenteres vi for avhandlingens problemstillinger, teoretiske utgangspunkt og tidligere forskning.

Hovedbolken består av tre empiriske kapitler som omhandler bygningen i seg selv (monumentet), skriftlige kilder om Örnanäs (dokumentet) og aktørperspekti-

vet (tolkningen). Den siste delen av avhandlingen, selve konklusjonen, har syntetiserende målsetninger; hvor forståelsen fra de tre empiriske arbeidene bindes sammen i en syntese, både i praktisk og teoretisk forstand: om bygningen som kunnskapskilde.

I utgangspunktet var Almeviks mål å lese bygningen mest mulig konkret og direkte. Underveis i prosessen oppdager han imidlertid at bygningen er en stum kilde. Han trekker dermed inn andre kilder for å forsøke å få bygningen til å syng ut og fortelle sine historier. Selve arbeidet med å restaurere bygningen og å rekonstruere arbeidsprosedyrene gir en rekke praktiske problemstillinger.

Problemstillingen kan leses som en klar kritikk av konvensjonelle tilnæringsmåter innenfor bygningsantikvariske studier. Kritikken ligger implisitt i metodebruken, men dukker også opp i klartekst. Kritikken som kommer fra en dugelig og reflektert håndverker, som oppdager de andre kildematerialene underveis i sitt prosjekt. En av avhandlingens vesentlige kvaliteter består i at håndverkerens perspektiv tas aktivt inn i tolkningen av bygningens fragmenter og spor. Jeg synes det er godt å se at aktørperspektivet kommer klarere inn i forskningen. Det er viktig at håndverkerens kompetente perspektiver gjøres til vitenskap, og at dette gjøres gjennom klar posisjonering. Almeviks tolkning henger sammen med hans ståsted og hans perspektiv som bygningshåndverker.

Det er en ærlighet i hvordan problemstillingen legges fram og måten han røper en prosess. Kombinasjonen av at problemstillingen er deskriptiv (å undersøke metodene), at den er vag og at den er utviklet underveis gjør problemstillingen svak. Den har i for liten grad fungert som et sorterende og fokuserende redskap i forskningsprosessen, noe avhandlingen bærer preg av, da den er unødvendig omfattende. Men den åpenheten som ligger i dette kan også sees som en styrke da det gjør det mulig å presentere bredden i arbeidet. Hvis en skulle tatt utgangspunkt i det refleksive nivået i problemstillingen ville kanskje fem artikler og en sammenbindende innledning fungert bedre. Men det er sjeldent man har anledning til å legge fram et bredt empirisk materiale. Monografien får derfor en verdi for fremtiden som går langt utenpå den metodiske diskusjonen.

Å lese og dokumentere en bygning

I tillegg til å ta vare på gamle bygninger *in situ* eller på museum har vi en lang tradisjon i å dokumentere gamle bygninger. De har vært målt opp og omtalt i

generasjoner av antikvarer. Dokumentasjonsprosessen gjenspeiler sin egen tid og har endret seg gjennom fagets historie ut fra hva som til en hver tid har vært av av interesse. Forståelse av stilepoker har hatt stor betydning i bygningsantikvarisk arbeid, og vært en viktig del fagets tidlige historie fordi denne kunnskapen var helt essensiell for å datere objektene. I dag dateres ting ut fra naturvitenskaplige metoder og studien av stil virker reaksjonært ut fra dagens kulturhistorisk standpunkt. Fra å studere selve formen og lage stil- og typebegrep ut fra en evolusjonistisk forståelse, har samfunnet, håndverket og enkeltmennesket fått større og større plass i bygningsforskningen. Men forståelsen av stil og form kan også være med å avdekke de interne prosessene som et objekt har vært utsatt for og trekkes inn for å rekonstruere mening.

Dokumentasjon, datering, analyse og tolkning er fire avgjørende momenter Almevik trekker fram for å gjøre en vitenskaplig bygningshistorisk analyse. Her stilles enkle spørsmål som hva, når, hvordan og hvorfor (s. 63). Vi får heldigvis ikke noen total og helhetlig redegjørelse for alle forhold ved tømmerkassa, men en rekke innblikk og eksempler i godt dokumentasjonsarbeid som avdekker den overordnede prosessen som bygningen er blitt utsatt for. Bygningsarkeologien er en empirinær, praktisk og teknisk bygningsforskning, hvor målet er å forstå en bygning og rekonstruere dens tidligere stadier. Almevik legger seg tett opp mot denne tradisjonen (s. 37-40) men han går også videre gjennom sin metodeblanding.

I avhandlingen fokuserer Almevik spesielt på "autentisk procesuell rekonstruksjon" (s. 52) "for å gjenopprette glømd kunnskap i hantverkets utøvande genom rekonstruksjon". Det er sjeldent å se bygningsforskere innenfor den kulturhistoriske fagkretsen arbeide så tett på håndverksperspektivene som Almevik gjør i sin avhandling. Almevik går tett på, kler av bygningen lag for lag og står tilslutt igjen med arr og spor på den nakne bygningskroppen. Han leser sporene etter sagtanna, økseeggen og høvelstålet i tømmerstokkene. Og han rekonstruerer behov for virke og krav til kunnskap og arbeidskraft håndverkerens prosedyrer. Sporene utgjør tegn som brettes ut og forfølges gjennom praktisk arbeid. Han bruker sporene for å stille spørsmål om det levde livet på gården og leser også sporene i en sosial sammenheng.

Det forensiske perspektivet som benyttes i avhandlingen er et begrep som viser at Almevik og hans studenter ser seg selv som kriminalteknikerne som undersøker

åstedet for å sikre bevis for å kunne forstå og bevise hva som har skjedd. Her ligger Almevik tett opp mot en vanlig bygningsarkeologisk undersøkelse, men henviser til en mer naturvitenskaplig basert rettsundersøkelse hvor det skal fremskaffes fellende bevis.

I det dokumenterte materialet går vi innom alle trekk ved bygningen på et "regel-nivå"; hva er normen og avvikene med henhold til dimensjon og kvalitet på materialene? Hva har vært den totale mengden tømmer som har gått med? Hvordan er delene tilvirket og satt sammen? Hvordan er overflaten behandlet? Hvilke deler av bygningen har ulike dateringer og hvor finner vi spor etter endring?

Igjennom en rekke eksempler viser Almevik at det ikke kan fungere med én mal for hvordan man kan gjennomføre et godt dokumentasjonsarbeid eller hvordan man kan skape entydige typebegreper og kategorier. Det gjøres et poeng av improvisasjon og betydningen av en heuristisk metode. Den unike, individuelle dokumentasjonen er dermed vesentlig, ikke bare som type-eksempler men som unike individer som gir oss innblikk i de nyansene som verden er bygget opp av. Her legger Almevik seg tett på en etnologisk, empirisk tradisjon. Ved å legge seg opp mot det heuristiske på metodesiden viser han avstand til bygningsarkeologiens positivistiske tendenser og kolliderer på denne måten begrepsmessig med sitt eget forensiske perspektiv.

Almevik har benyttet seg av manuell oppmålingsteknikk og tegner for hånd. Tegningene er utført som et godt håndverk, svært skikkelig og pent utført, med en gjennomført kvalitet. Det er lett å la seg forføre av dette. Og jeg lar meg gjerne forføre fordi tegningene ikke bare er representasjoner, men snarere en bærende del av selve analysen. Oppmålingsarbeidet er en prosess hvor det gjennomføres valg, hvor en lærer seg å se og blir kjent med bygningen, men også en del av en analytisk prosess. Moderne oppmålingsteknologi basert på scanning er mer overflatorientert og fungerer dårligere når man vil forstå skjulte konstruksjoner, og gir heller ikke den samme nærheten til objektet. Og det er godt å lese en metodeavhandling som ikke bare fokuserer på nye metoder og nye måleteknologier, men som tar ut det beste av gamle teknikker. Måtene som endringsforløp legges fram på gjennom tegninger er forbilledlig.

I tillegg til å dokumentere i form av oppmålingstegninger er det foretatt en omfattende dokumentasjon av detaljer og verktøyspor med fotografier. Det å karakterisere en bygning gjennom å begrepsfeste den, altså å tilskrive den karaktertegn i form av ord, ansees som

kildekritisk problematisk da det lett kan fungere som en karikatur snarere enn en dokumentasjon. Jeg forstår det slik at tegningen har mer troverdighet enn beskrivelsen i forfatterens forståelse, at han mener at tegningene er ærligere enn begrepene.

Dokumenter

På 1970-tallet, da etnologene forlot studiet av det gamle bondesamfunnet, ble gjenstandene og bygningene som fysiske objekter i samfunnsformasjonen forlatt som studiefelt. Almevik beklager i avhandlingen at de problemstillinger som ble forlatt verken ble sett på ut fra nye perspektiver eller ble erstattet av nye felt. Arkitektene, arkeologene og kulturminnebyråkratiet har siden ledet an. Etnologens perspektiv er blitt det refleksive blikket snarere enn det saklige. Almeviks kildestudier innebærer en opposisjon mot dette ved at han har fokusert på de prosessuelle og sosiale sidene av livet på gården, og går dermed utenpå de bevaringsmessige perspektivene på det materielle som råder i forvaltningen.

De skriftlige kildene som er undersøkt består av ulike offentlige dokumenter, kart, kontrakter og mer berettede kilder. Her får vi en gjennomgang av gårdens historie sett opp mot regionens utvikling. Forfatteren tar oss med på noe som kan synes som en liten ørkenvandring hvor den ene kildekategorien etter den andre gjennomføres etter informasjon om Örnäs, uavhengig av om det finnes relevant informasjon eller ei. Hver enkelt kildetype omtales ut fra kildekritiske betraktninger, en øvelse som kan sees som overflødig da man i denne sammenheng først og fremst er ute etter å finne informasjon om denne ene gården; Örnäs.

Gjennom kirkebøkene får vi ut mye om hvem som har bodd på gården til en hver tid, fra 1500-tallet og framover. Videre får vi informasjon om husmannsplasser, deling av gårdsbruket, forholdet mellom innmark og utmark. Atter en gang tilsynekommer det at gårdsbruk ikke har vært noen fast størrelse opp gjennom historien. Kildene som går løs på utskiftingen og oppdeling av gården gir et godt innsyn i flyten av ressurser i gårdsdriften. De kildene som gir mest direkte informasjon om bygningen er vinduskatten, arveoppgjør og branntakster.

De kamerale kildene Almevik har gått igjennom i kildepluralismens navn er ikke uvanlige å bruke opp mot bygningsarkeologiske studier, men er nok mest anvendt i historiske studier av økonomi, demografi og eiendomsforhold i det gamle jordbrukssamfunnet. Jeg tror materialet egner seg best til å brukes komparativt eller statistisk. Å lete fram fragmentariske kilder om

et enkelt tilfelle, som det er gjort her kan være mindre fruktbart: Det blir mange timers arbeid og få eller svake treff.

Aktørperspektivet

Hvordan man ser en kilde er i stor grad avhengig av ens posisjon. Almevik baserer seg på sine egne erfaringer som håndverker. Han arbeider med å forstå intensjoner og dyrker fram noe han omtaler som en transhistorisk kompetanse.

I denne tredje bolken, om aktørperspektivet, går Almevik inn i to ulike aktørposisjoner. Den første er håndverkerens perspektiv og hvordan dette kan brukes for å rekonstruere kunnskap og derigjennom bidra i tolkningen av sporkildene i bygningen. Det andre perspektivet er blikket til den siste eieren av gården. Her opptrer aktøren mer som en tolkende kollega enn som en kildekategori i seg selv. Almevik gjør et poeng av at aktørperspektivet heller ikke er tilstrekkelig benyttet innen kulturminneforvaltningen.

Å lese og forstå verktøysporene som står igjen etter en smidd håndsag eller et sagblad som er valsa vil være uforståelig for de fleste leserene av RIG. Men vi kan forstå og verdsette verdien av Almeviks forståelse. Han viser oss at for å virkelig forstå forskjellene må man selv ha arbeidet praktisk, med intensjoner. Slipingen av øksens egg eller hvordan du setter opp sagens tenner påvirker både arbeidsprosessen og sporene du setter igjen. Den immaterielle kulturarven har fått ny verdi i kulturminnearbeidet. Og skal vi ta Almeviks erfaringer på alvor må den prosessuelle rekonstruksjonen foregå i samarbeid med dyktige bønder, seilere, fiskere eller håndverkere som har interesse for gårsdagens perspektiver. Her får vi en god gjennomgang av hva aktørperspektivet kan brukes til. Tidsstudiene er forbilledlige gjennom hvordan de settes inn i en sosial sammenheng og får en bruk i den avsluttende analysen.

Å ta i bruk en informant, en representant for en tid og et tema og gjøre intervjuer ved kjøkkenbordet er ingen nyskapende metode. Det spesielle her er hvordan eieren, Thure Nilson, ble brukt så direkte i selve tolkningsarbeidet. Han så ikke bare fortiden i bakspeilet eller hadde meninger om hvordan ting var. Thure Nilson var i like stor grad en bruker som så framover, med en holdning og en filosofi om hvordan ting skulle være og gjøres. Dette er en viktig retning å videreutvikle om vi skal klare å endre kulturminnevernet fra å fokusere på forfall til å skape kultur for morgendagens bruk og bevaring.

Pluralisme

I det avsluttende kapittelet settes de ulike kildene sammen til en syntese som viser slagkraften ved Almeviks kildepluralisme. Og jeg mener denne analysen både er solid og unik. Syntesen er i seg selv et godt argument for å få teori og praksis til å samarbeide, og til å blande ulike kildekategorier slik det er gjort i avhandlingen. Syntesen kan sees som et metodologisk eksempel eller et forbilde.

Jeg skal innrømme at jeg har latt meg irritere over at hovedanalysen kom som et slags vedlegg til konklusjonen. Men jeg har også gledet meg over måten det ble gjort på. Det er et veldig godt og klargjørende stykke arbeid; en syntese, som kunne vært med å gi avhandlingen en struktur. Her ser jeg noen klare funksjonalistiske trekk ved analysen, på måten som det materielle, det sosiale, det demografiske og eiendomsforholdene spiller på hverandre. Gjennom denne innfallsvinkelen rekonstrueres en presis, sosial forklaring som fungerer sammen med det etablerte historiske forløpet. Og så viser Almevik igjen hvordan illustrasjonene ikke bare er overflatisk pynt men noe som er med og bærer selve analysen: som en måte å tenke på.

Svakhetstegnet er at analysen kunne vært mer modnet og bedre utviklet. Det er tydelig at den er tilkommet kort tid før innlevering av avhandlingen; men dette velger jeg å se igjennom fingrene på da det er klare kvaliteter her som gav meg en ny forståelse av samspillet mellom de tre kildegruppene. Her forenes både det materielle, kildespor i bygningen og dateringer med nyere, analoge eksempler, og ikke minst settes sammen med sosiale og demografiske forhold.

Terje Planke, Oslo

Olle Wilson: *Raffinerade rum. Bensinstationer och precisionskultur i Sverige 1926–1956*. Nordiska museets förlag, Stockholm 2012. 240 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7108-549-8.

Få byggnader har en så undflyende karaktär som våra bensinstationer, som sedan introduktionen har levt ett maskeradliv med ständiga kostymbyten: stationer har bytt ägare, byggts om, lagts ned, fått en ny funktion eller rivits, eller bara blivit stående som utslocknade ljus. Detta har gjort byggnaden svårångad och dess kulturhistoriska status osäker – vad kännetecknar egentligen en originalmack?

Länge menade många att bensinstationer var osedd arkitektur, det var inget någon lade märke till. När Stefan Bengtsson och Göran Willis i mitten av 1990-talet planterade in begreppet K-märkt via tv och böcker, började allt fler få upp ögonen för landets bensinstationer. Samma resultat fick författaren och fotografen Olle Wilsons bok, *Full Tank*, som 1995 rönt stor uppmärksamhet och snart behövde tryckas om i en ny upplaga.

Det har spekulerats om orsaken till denna uppblommande hausse, om det var millenniumskiftets antågande som fick människor att blicka bakåt och bli nostalgiska, eller om byggnaderna nu hade uppnått en ålder som gjorde dem intressanta att värdera och ställa i förhållande till annan byggnadskultur.

Aldrig tidigare har väl bensinstationer varit så på tapeten som idag och följdriktigt är det dags för den första doktorsavhandlingen på svenska om ämnet. Författaren är nyss nämnde Olle Wilson och boken heter *Raffinerade rum. Bensinstationer och precisionskultur i Sverige 1926–1956*. Olle Wilson är konstvetare och det är sålunda med ett bildanalytiskt närmande han griper sig an ämnet. Källmaterialet består av fotografier, annonser, reklammaterial och ritningar hämtade ur bensinbolagens arkiv, samt författarens ”fältarbetsmaterial”, som han insamlat under lång tid och under många resor där han inventerat och dokumenterat landets äldre bensinstationsbestånd.

Tidsangivelsen i bokens titel visar att det inte handlar om folkhemmets tankställen, utan att det är bensinbolagens tidiga etableringsfas som beskrivs, från 1920-tal fram till massbilismens genombrott i slutet av 1950-talet. Författaren visar hur denna ”kolonisering” gick till, hur den tidiga stationsetableringen tog sig uttryck och hur den flyktiga bensinen fick en fast form. Så fast i konturen att vi idag har svårt att föreställa oss ett liv utan den.

Olle Wilson går i närmast fysisk närkamp med bensinmackarnas alla attribut som byggnader, bensinpumpar, uniformer, kepsar, kartor, smörjscheman, reklammaterial och mycket mer för att få syn på den bakomliggande grammatiken med en analys inspirerad av Martin Heideggers hermeneutiska fenomenologi. Författaren låter en visualiserad bensinkultur träda fram, som genom ett tilltalande tekniskt språk förankrade sig som en självklarhet i en teknikoptimistisk tid. Bensinen iklädes en kostym som gav den en ädel karaktär, efter att oljebolagen funnit den under strapatsfyllda former, mödosamt bärgat den och därefter transporterat den en lång väg till civilisationen, där den brandfarliga väts-

kan vetenskapligt förfinats i syfte att få västerlandets samhällsmaskineri att snurra fort och friktionsfritt. Olle Wilson använder sig av begreppet ”precisionskultur” för att synliggöra denna rörelse, eller kanske snarare förförelse, som inte gick att motstå och som de flesta snart betraktade som något naturgivet – ett system av ledningar och rör som vindlade likt en fors och slutligen rann ned i bensintanken under högtidliga former. En gnista senare satte bensindroppen motorns kolvar i rörelse och bilen var ute på vägen igen. Snart gick det inte att tänka sig ett annat sätt att existera än att befinna sig i denna vindlande värld.

På 1920-talet var macken en nykomling som retoriskt måste förankras bland människor med en argumentering om teknikens naturlighet och överlägsenhet. Här fanns inget att frukta. Denna analys ger stationen ett sammanhang och historia. Wilson menar dessutom att byggnadens tekniska funktion kan vara en förklaring till varför bensinstationer inte fått någon plats i den arkitekturhistoriska berättelsen. En apparat går ju knappast att byggnadsminnesförklara. När den stängts av är den död.

Det är en bedräglig bok såtillvida att ämnet kan tyckas lättsmält och lockande (boken har redan rönt, för att vara en avhandling, stort medialt intresse) men som den akademiska formen och stilen obarmhärtigt komplicerar, som sannolikt kommer att utestänga många intresserade. Detta är synd då författaren är en skicklig och säker stilist, som borde kunnat förena djupgående analys och begriplighet. Nu kommer sannolikt många att köpa boken ändå, då den har ett aptitligt utseende och bjuder på ett frikostigt bildmaterial. Men blir den läst och blir den förstörd?

Jag hade dessutom önskat att den tekniska analysen hade gått ännu mycket djupare än vad som nu är fallet och jag skulle vilja bli mer överraskad än vad jag blir. Det borde inte alls vara omöjligt att tolka materialiteten med än djärvare ambitioner och att formulera en mer sprakande berättelse om detta högexplosiva ämne. Kanske hade det bara behövt tillföras en något fräschare teoretisk impuls för att få den att lyfta ett snäpp? Detta är kulturhistoria med sprängstoff nog att utifrån det skenbart vardagliga kunna berätta något mycket mer och större än det går att ana. Nu blir det ibland bara som lätta krusningar på ytan med enligt min uppfattning allt för många metaforer som författaren skulle behövt knåda betydligt hårdare för att de skulle ge något resultat. Följande exempel visar kanske vad jag är ute efter, tanken är god, men metaforen leder ingen vart:

”Det är som om slangen med bensin behövs för att visualisera den storskaliga struktur som oljedistribution innebär ’från källan till konsumenten’.”

”Tankningstillfället innebär ett bevitnande av en logisk process och bränslet doseras exakt som i ett laboratorium.”

”Det kan också tänkas att manliga kunder som rullade in på bensinstationen kunde känna sig som nysst landade stridspiloter.”

Jag misstänker att det rika bildmaterialet i avhandlingen kan vara en bidragande orsak till att den framskrivna analysen inte riktigt griper tag i mig. Det kan finnas en risk med att använda alltför många illustrationer, då man som författare blir bekväm och inte fullt ut anstränger sig för att sätta ord på beskrivningarna. Jag tror att avhandlingen hade vunnit på (det känns konstigt att skriva så här, för det brukar vara det motsatta: att man hade önskat fler bilder i akademiska publikationer) något färre bilder, inte minst för att bensinmacksvurmen är ett påfallande fotografiskt fält och att det därför kunde varit en poäng i att utmana genom att jobba med ord istället.

Två böcker jag gärna drar paralleller till under läsningen är Jan Garnerts *Anden i lampan* och Wolfgang Schivelbuschs *Järnvägsresandets historia*, som båda är teknikvinklade kulturhistorier, som tecknar möten mellan människor och ny teknik, inte alls olikt det denna avhandling syftar till. Förtjänsten med dessa böcker är att författarna utifrån ett mångfasetterat material former handlingar som retoriskt övertygar mig. Böckerna är ytterst välkomponerade. I *Raffinerade rum* saknar jag vissa byggstenar och jag tycker inte heller sammanfogningen håller ihop historien tillräckligt bra för att jag som läsare ska vara säker på att jag begripit sammanhangen. Jag är övertygad om att Olle Wilson har det klart och tydligt i sina tankar, men inte riktigt lyckas överföra budskapet till text.

Avhandlingens huvudspår är att beskriva den kultivering av bensinen som tog fysisk gestalt i ett stort antal bensinstationer över hela vårt land i början av 1920-talet. Författaren driver tesen att de här stationerna manifesterar en modernitet och att utformningen av denna bränsledistribution är ett utmärkt exempel på hur ett tekniksamhälle med maskinegenskaper tar gestalt, där allt är vetenskapligt exakt, mätbart, rent och kyligt. Här skulle det varit intressant och utvecklande om författaren hade dragit paralleller till andra miljöer med snarlik karaktär.

I boken visar Wilson att det tekniskt kyliga också

kunde vändas till sin raka motsats, nämligen till något varmt, ombonat och tryggt. I bensinmacksreklamen var det sådana värden som lyftes fram och maskineriets perfektion kunde ta gestalt i en tryggt lysande fyr i den regniga natten. Något för den ensamma bilföraren att längta hem till. Allt eftersom bilsamhället tog form och antalet bilförare blev fler, minskade bruket av tekniska argument och istället blev bensin allt mer känslösamt. Här blir författarens botaniserande riktigt spännande när mikroskopet riktas mot allt från ljusskyltarnas effekt på natten, till välmentade bensinstationskartor samt omsorgsfullt utformad information om triviala ting som strålkastare. När vardagstäckets avlägsnas och det välbekanta ses i ett nytt ljus på detta vis känner jag det som ett lyckorus i kroppen. Ännu mer av analys i denna stil hade lyft en redan nu ovanligt underhållande avhandling några snäpp.

Vad jag också skulle önskat mer av är personen Olle Wilson, som ägnat så många år av sitt liv åt att dokumentera och skriva om det här brokiga och svårfångade kulturarvet längs våra vägar. Med all den erfarenheten borde han utan svårighet ha kunnat använda mer av sig själv, sina egna tankar och reflektioner som bollplank i den historia han nu satt på pränt. Visserligen går det att skymta honom redan nu, i inledningen berättar han om sin bil, en Hudson, att den varit ett redskap för honom under de resor han företagit. Den här fascinationen för äldre bilar berättar något om Wilson som person, och detta borde han ha utnyttjat betydligt bättre. Han skulle ha kunnat nyttja självreflexionen och använt det personliga ”motoristiska intresse” som han så uppenbart bär med sig in i avhandlingen. Detta hade gjort framställningen mer drivande och rytmisk. Nu störs jag istället av kommentarer och påståenden som jag tycker är allt för subjektiva utan att författaren tycks låtsas om det.

Så när bensinstationernas historia sitt slut och av allt det tekniskt raffinerade återstår inte mycket mer än kvarlämnade spår, gärna beskrivna som arkeologiska fynd (det är intressant att den arkeologiska metaforen så ofta kommer till användning när man refererar till vad som finns kvar av modernismens bruksmiljöer). Likt ett mantra repeterar man att bensinstationen är ett förbisett kulturarv, bortglömt eller förträngt. Samtidigt har väl aldrig macken varit populärare än den är nu? På friluftsmuseet Jamtli finns sedan några år tillbaka en gammal bensinstation representerad och i jämtländska Skålan ligger den första byggnadsminnesförklarade stationen. Och på hemsidor, bloggar och i böcker samlar ivriga inventerare ”sina” mackfavoriter. Jag skulle

drista mig till att våga påstå att få byggnader idag har en så entusiastisk skara anhängare som dessa gamla tankställen. Tjusningen med bensinstationen misstänker jag ligger i att anhängarna ser sig som ”upptäckare” och gärna frammålar en bild av sig själva som några som slår underifrån, som inte ingår i etablissemanget. Det är en icke oväsentlig del av den berättelse man vill förmedla.

Niklas Ingmarsson, Lund

Signe Bremer: *Kroppslinjer: Kön, transsexualism och kropp i berättelser om könskorrigering*. Makadam, Göteborg/Stockholm 2011. 251 s. Eng. summary. ISBN 978-91-7061-099-8.

Transsexuella är en kategori som inom medicinsk forskning, psykiatri och queerteori huvudsakligen fått gå forskarens ärenden. Inom queerteori har t.ex. drag varit älsklingsexemplet i kritiken mot den feministiska uppdelningen i biologiskt kön och socialt genus. I Signe Bremers avhandling *Kroppslinjer* har transsexuella som studieobjekt däremot kommit till sin egen rätt. Utöver att vara ett viktigt bidrag till (medicinsk) etnologi är avhandlingen därför ett viktigt bidrag till transgendiforskningen, en forskning som har det upplevda i fokus och som återkopplar till de människor och liv som analyseras.

Den analytiska titeln *Kroppslinjer* åtföljs av den informativa undertiteln *Kön, transsexualism och kropp i berättelser om könskorrigering*. Avhandlingen handlar alltså om ”kön”, ”transsexualism” och ”kropp” och det empiriska materialet avgränsar sig till ”berättelser om könskorrigering”. Syftet är ”dels att undersöka görandet och utmanandet av kropp och personskap i transsexuella personers berättelser om könskorrigering, dels att undersöka vad dessa berättelser säger om de villkor genom vilka kroppar blir begripliga och känns igen som möjliga personer” (s. 15–16). På det här sättet hoppas Bremer bidra till en ökad kunskap om en specifik patientgrupps möten med ett av den svenska psykiatrins områden för specialistvård, något hon lyckas mycket väl med.

Det är en mycket estetiskt genomtänkt avhandling, som Bremer disponerat över åtta kapitel. Efter ett inledningskapitel följer: 2) Att kunskapa om kroppar, 3) Att vänta, 4) Att kvalificeras, 5) Att passera, 6) Att nät-verka, 7) Att fastställas. Som framgår är kapiteln tematiskt samlade under att-sats-rubriker. Rubrikerna är välfunna och analytiskt förtydligande. Verbformen

sammanfaller bra med såväl syftesformuleringens fokus på görande som den teoretiska ansatsens utgångspunkt i idéer om performativitet. Till sist kommer ett uppsamlade avslutningskapitel och därefter följer en föredömlig förteckning över materialet.

I inledningen sätts läsaren koncist och pedagogiskt in i studieobjektets specifika kontext: Berättelser om könskorrigering utspelar sig inom ramen för lagens, sjukvårdens och den allmänna sjukförsäkringens domän. Till situationen hör också att lagen kräver att det ska ha gått tid, ca två år, och den är indelad i två faser. I första fasen ska patienten igenom en diagnostiseringsprocess som fastställer huruvida man är transsexuell och *inte* intersexuell, schizofren, har könsidentitetsstörning utan närmare specifikation, är effeminerat homosexuell eller ägnar sig åt fetischistisk transvestism. Om man lyckats vara övertygande så ges efter ca ett år diagnosen transsexualism. Med diagnosen följer könskonträra hormoner och kanske laserborttagning av hår, röstträning för ts-kvinnor och borttagning av bröst för ts-män. Därefter provas man ytterligare i sin beständighet och övertygelse av tid och efter ett års ”real life experience” är utredningen klar. Men lagen kräver också att ts-personen är myndig, svensk, ogift samt att personen är infertil, dvs. man måste ha avlägsnat könskörtlarna. Sådana är lagens villkor för könskorrigering under avhandlingens undersökningsperiod.

I det andra kapitlet, Att kunskapa, sätts studien in i sitt forskningsmässiga och teoretiska sammanhang. Läsaren blir här informerad om hur vi ska förstå studieobjektet och hur Bremer därmed har gått tillväga. Bremer använder sig huvudsakligen av Judith Butlers teori om materialiseringsprocesser i termer av performativitet och Sara Ahmeds utarbetande av performativitetsbegreppet ”i och genom världen”. Viktiga begrepp för analysen av den levda erfarenheten är *bekvämlighet*, *hemmahörande* och fenomenologins *orientering*. Orienteringens riktadhet, som kan sägas vara avhandlingens centrala heuristiska redskap, skriver Bremer om i termer av *linjer*. Med linjebegreppet hoppas hon bättre komma åt subjektets rumsliga dimension. Också normbegreppet omformuleras på detta sätt. Istället för *heteronormativitet*, ytterligare ett central begrepp, skriver hon t.ex. den rätta linjen. Det är inom linjerna som subjektet erhåller *begriplighet*.

I tillägg till Butler och Ahmed, för att bättre kunna ta fasta på hur en specifik kropp som kött, ben, osv., medverkar i görandet av kön, inspireras Bremer också av s.k. materiell feminism och kvantfysikern Karen Barad.

Det märks, hela avhandlingen igenom, att Bremer besitter en gedigen kunskap om sitt studieobjekt och fält. Hon har även ägnat sig åt transpolitisk aktivism och avhandlingen ska också förstås som en del av denna aktivism. Mer konkret bygger Bremers analys på utvalt material från tre s.k. transitionsbloggar, några presentationstexter från internetbaserade forum med tema transsexualism, två informanternas längre reflekterande texter och tjugosju semistrukturerade djupintervjuer. Till antalet rör det sig om arton informanter mellan tjugo och femtio år. Av dessa identifierar sig en person som queer, åtta som kvinnor och tio som män. Urvalet och avgränsningen har gjorts utifrån kriteriet att informanterna ska befinna sig i någon av ts-vårdens olika faser. Fokus i intervjuerna har varit riktat mot den könskorrigering vardagen och mötet med ts-vården. Den tematisering som uppstått vid bearbetningen av materialet och som ligger till grund för kapitelrubrikerna kommer framförallt från de tjugosju intervjuerna.

Ett sådant dominerande tema som karakteriserar transsexuellas berättelser om könskorrigering är väntan. I kapitel tre, Att vänta, får läsaren följa den ca tvååriga tvingande väntan som utredningen kräver, en väntan som också karakteriseras av ovisshet. Kommer man att få det man väntar på eller inte? Kvalificerar man sig? Vi får ta del av det oerhört sårbara och utsatta i att leva i väntan på att "livet ska börja" och höra Liams desperata formulering om att vilja bort från "pausknappen" (s. 81). Bremer konstaterar, väl förankrad i de intervjuades berättelser, att könsutredningens tidsförlopp ofta upplevs som mer plågsamt än den transsexuella kroppsligheten i sig. Däremot finns det i exemplet ovan, avhandlingen igenom, en otydlighet i huruvida exemplen exemplifierar eller om de representerar, med en slagsida åt att de snarare görs representativa. Problemet är dock inte den s.k. representationstanken och dess essentialiserande aspekt, utan *vad* den kvalitativa forskningens utsagor säger något om.

I väntans tid finns det dock också glädje. I utredningens andra fas kommer nämligen den förändring hormonerna för med sig och de medför en rörelse i "rätt" riktning. Hormonerna utgör en "uträtande anordning" (s. 82), alltså ett slags skruvstäd som bänder ut en i enlighet med den räta linjen. Den queera kroppen inrättas därmed i ledet och Bremer klagör den dubbelbottnade problematik som inryms här: Hormonbehandlingen har en både uträtande (in/underordnande) och upprättande (erkännande) effekt.

Kapitel 4, Att kvalificeras, övergår till att närmare

undersöka hur det är man förväntas vara för att få vara med hela vägen. Bremer lyfter här fram en lika viktig som självklar och djupt problematisk aspekt i utredningsproceduren. Utredarna (att döma av informanternas utsagor) bedömer inte bara personens avsikt och psykiska förmåga att klara av en könskorrigering. De bedömer även patientens behov utifrån huruvida personen "passar" som det kön den anser sig vara. Utredarna agerar således utifrån inte bara en tvåkönsmodell, utan dessutom utifrån normerande ideal såväl vad det gäller anatomiska egenskaper, som kläder, hur man för sig och rör sig osv. En intressant konsekvens som hänger samman med normativa föreställningar om manligt och kvinnligt är att en första uppgift för utredarna blir att försäkra sig om att önskan om könskorrigering inte bottnar i sexuella fantasier om att iscensätta den kvinnliga könsrollen, dvs. diagnosen "fetischistisk transvestism". Symptomatiskt finns inte ens diskvalifikationen för ts-män. Hur kategorin "effeminerat homosexuell" tillämpas går tyvärr Bremer inte in på.

Den lämpliga kroppen är dock inte bara villkorad av stereotypa föreställningar om kön. Den omfattar också föreställningen om en förväntad abjektion av könsorgan. Ger man inte uttryck för denna abjektion och en eventuell ambivalens inför avlägsnande av könsorgan diskvalificeras man av diagnosen "könsidentitetsstörning utan närmare specifikation".

Kapitel fem, Att Passera, fortsätter på temat passera och kvalificeras, men nu med det vardagliga könsgörandet i sikte. Även i vardagslivet ska man passera och kapitlet handlar om att i det egna livet på ett vardagligt och personligt plan passera och bli igenkänd som den könade person man menar sig vara.

Passerandets "passa in" handlar främst om att upphöra att sticka ut och Bremer lyfter fram det hårda arbete som ligger bakom denna mödosamt införskaffade passerbarhet. Det kan vara träning i att röra sig och föra sig, det kan vara speciell diet osv. och sakta bänds kroppen ut till att bli den eftertraktade, uträtade, upprättade, oqueera kroppen. Även det egna arbetet med att passera bygger huvudsakligen, uppmärksammar Bremer, på samma kroppsnormativa och idealiserade kroppstyper som de som bestämmer transsexuellas möjligheter att kvalificera sig för könskorrigering inom vården.

Läsaren får också följa berättelser om toalettbesök på krogen och in i omklädningsrum på badhus och får så inblickar i hur det också i vardagen är mycket som står på spel. Kampen för att passera står i relation till riskerna det innebär att inte göra det. En kropp som inte

passerar kan ge upphov till könspanik och av det följer ofta hotfulla stämningar och övergrepp. Men också den egna övervakningen kan vara nog så våldsam: Alice, t.ex., berättar om hur hon strängt och stressat övervakar sig själv och inte alltid passerar genom sitt eget nålsöga (s. 135).

Rubriken på kapitel sex är Att nät-verka och handlar om upprättandet av gemenskaper och nätverk med hjälp av internet. Här kan man komplettera ts-vårdens bristande psykosociala stöd. I vården är det nämligen en och samma person som diagnostiserar och som ska ge stöd. I praktiken innebär att man riskerar diskvalificera sig som transsexuell om man ger uttryck för eventuell ambivalens.

I nätforumen tar man inte bara hand om sig i relation till psykiatri och majoritetssamhället. Det är också här som rivaliserande meningar om transsexuell autenticitet kommer till uttryck och det är framför allt här som detta det fyller sin funktion som materialkategori i avhandlingen. Det är genom dessa forum Bremer kan ta del av andra meningar och åsikter än ”de för könskorrigering lämpliga” och där nya förhållningssätt och gemenskaper kan mobiliseras.

Det avslutande empiriska kapitlet, kapitel 7, har könsutredningens mål som tema och heter därefter – Att fastställas. Materialet utgörs av diskussionen i den offentliga debatten om transsexuell levnadsvillkor och som är en konsekvens av lagen om fastställelse (SFS 1972:119). Närmare bestämt gäller det kravet på sterilisering, dvs. att patienten ska sakna fortplantningsförmåga, och kravet på att patienten ska vara ogift. I fokus står konsekvenserna av det Bremer kallar fastställens dubbelhet – att bli erkänd på villkor av lidande – och hur detta erfars av enskilda transsexuella.

Bremers förklaring till lagens utformning är att staten upprätthåller principen om linjärt kön ”som det enda möjliga uttrycket för vad som uppfattas som ett godtagbart rättsligt subjekt” (s. 189). Med Foucault talar hon om det som biopolitisk reglering av familjeliv och konstaterar att detta är att betrakta som ett genushygieniskt reningsprogram inställt på att återinföra den transsexuella kroppen i en heteronormativ samhällsordning – en man ska inte kunna bära och föda barn, en kvinna ska inte kunna bidra med sperma. Ts-vårdens huvudsakliga uppdrag tycks därmed, fastslår hon, mer handla om att slå vakt om könsnormer och mindre om hälsofrämjande vård av människor.

Avslutningskapitlet är förutom en summering av samtliga kapitel en sammanställning av avhandling-

ens slutsatser och den slutsats Bremer framhåller som den viktigaste är att den lag som är till för att hjälpa behövande snarare, eller i alla fall i hög utsträckning, skapar lidande.

Avhandlingen är den första kvalitativa forskningen i Sverige om transsexuellas livsvillkor och är ett viktigt bidrag till en ökad kunskap om transsexuellas livssituation i allmänhet och deras situation i vården i synnerhet. Bremer har viktiga slutsatser att komma med om hur psykiatri bygger på en normativ syn på förhållandet mellan könsidentitet och kropp och vad det kan få för konsekvenser för enskilda personer.

Ett övergripande mer kritiskt intryck är att avhandlingen hade kunna bearbetas ett varv till. Framförallt tycker jag att man då skulle granskat vad det ny-materialistiska perspektivet tillför den analys Bremer gör av kroppsligheten i sitt material. Som jag ser det hade Butlers performativitet och Ahmeds fenomenologi räckt. Den s.k. materiella agensen får jag, i detta material, ingen djupare inblick i.

En kritik som dock inte hade åtgärdats med ytterligare en genomläsning är den om sexualitet som strukturerande ordning. Bremers avhandling är en studie som i en queerteoretisk ansats studerar queera kroppar och heteronormativitet, ändå är sexualitet och begär huvudsakligen frånvarande. Jag ska förklara mig närmare: Utifrån Sara Edenheim får vi i avhandlingen lära oss att transvestism och homosexualitet fungerar ”som det felaktiga som hotar att lura läkaren och lagen från att se den äkta och legitimerade transsexualismen” (s. 107). Och vi har av Bremer fått lära oss att problemet med fetischistisk transvestism är sexualitet, alltså man får inte känna sexuell tillfredsställelse av att bära upp kvinnoattribut för att kvalificera sig som ts-kvinna. Transsexualiteten har således två olika begär som centrala gränsmarkörer – homosexualitet och transvestism. Mot bakgrund av Ann Kroons undersökning har Bremer också lärt oss att det finns en stark uppfattning om att ts-kvinnor inte kan (eller bör) känna sexuell lust eftersom de antas hysa en sådan stark avsky inför sina ursprungliga könsorgan. Transsexualism är således både omgärdad och definierat av föreställningar om sexualitet, sex och asexualitet.

Dessutom, antar jag, att transsexuellas sexuella identitet borde vara en intensivt laddad fråga. Å ena sidan är det exempelvis en känslig ingång till autenticitet. Vem uppbär mest *cred* på de olika subkulturella scenerna, en ts-bög eller ett ts-hetero? Å andra sidan sätter det sexuell identitet ur spel: Om en heterosexuell kvinna lever med en heterosexuell man som blir kvinna är det då en les-

bisk relation? På det här sättet är sexualitet något man stöter på vart man än vänder sig med transsexualismen. Att sexualitet och i vidare bemärkelse begär, inte utgör ett tema i berättelserna är därför väldigt intressant och kräver verkligen sin förklaring.

Men också i relation till den teoretiska ansatsen ställer jag mig undrande. Hur är det möjligt att Bremer själv inte fokuserar mer på begär och sexualitet? Hon arbetar i en queerteoretisk tradition. Enligt Nationalencyklopedins definition är *queer theory*, ”en samlingsbenämning på olika teoretiska perspektiv som utvecklats för att analysera sexualitet som relationer, identiteter, strukturer och värderingar vilka är historiskt betingade”. Och hon arbetar utifrån begreppet heteronormativitet som just syftar till att lyfta fram de normerande kopplingarna mellan inte enbart kön och genus, utan sätta fokus på hur också sexualitet är centralt sammanlänkade med dessa kategorier.

Till en början definieras också linjärt kön i analogi med heteronormativitet. ”Med heteronormativitet menar jag den institutionaliserade modell som sorterar in kroppar i endast två, alltigenom olika sorter – män och kvinnor – som antas se olika ut, komplettera och begära varandra/---/” (s. 40). Och hon menar att när man inte är i enlighet med hur de här kopplingarna är gjorda, när man inte är i linje, så skevar man – det blir en queer effekt. Därefter, när hon i resten av avhandlingen, med ett undantag, skriver om queera effekter och queer kroppslighet handlar det aldrig om sex, sexualitet eller begär. Undantaget består i att Bremer apropå hormonbehandlingen konstaterar att ”Den queera kroppen inrättas ledet. /---/. Med queer kropp avses dock inte en icke-heterosexuell kropp” (s. 82–83). Det sker också en förskjutning i definitionen på linjärt kön. På sidan 189 står det exempelvis: ”Med linjärt kön menas, som nämndes tidigare, samhälleliga förgivettaganden om att kropp, könsidentifikation och juridisk könstillhörighet alltid pekar åt samma håll.” Begäret har här fallit bort och den queera kroppsligheten och de queera effekterna handlar enbart om tvåkönsnormen.

Vad jag vill uppmärksamma här och som går utöver Bremers avhandling är att när man på det här sättet använder heteronormativitet för att enbart tala om tvåköns-systemet så heterosexualiseras heteronormativitetsbegreppet och heterosexualiteten bekräftas. Det får med andra ord heteronormativa konsekvenser. Detsamma kan sägas om queerbegreppet. Att inte fokusera på begär och sexualitet innebär att queerbegreppet avsexualiseras och därmed förlorar sin normkritiska potential.

Detta till trots är *Kroppslinjer* en mycket inspirerande avhandling som ger kunskap om hur tvåkönsnormen, trots större svängrum genom feministisk- och hbtqkamp och nya lagliga rättigheter, står stadig. Denna kunskap är för mig Bremers viktigaste bidrag: Vi har juridiska kön! Varför då? Med tanke på att samkönad tvåsamhet idag kvalificerar sig juridiskt för såväl äktenskap, inseminering som adoption så är det ju inte för att upprätthålla heterosexualitetens juridiska särställning. Till vad behöver således lagen kön idag? Är det enbart för att kunna förhindra könsbyte?

Ingeborg Svensson, Uppsala

Ebba Högström: *Kalejdoskopiska rum. Diskurs, materialitet och praktik i den decentraliserade psykiatriska vården*. Kungl. Tekniska högskolan, Stockholm 2012. English summary. 267 s., ill. ISBN 978-91-7501-280-3.

Rum är en väsentlig del av psykiatrins sätt att förstå sig själv och sin verksamhet. Inte minst studerat över tid är denna aspekt uppenbar. I samtiden är frågan om hur rummen ska utformas och verka där vården möter sina patienter central. I tider av förändringar har rummen ofta stått i fokus som det främsta tecknet på det otidsenliga respektive det progressiva.

Arkitekten Ebba Högström har skrivit en avhandling om perspektiv på och praktiker i psykiatriska rum med empiriskt fokus på det s.k. Nackaprojektet, ett pilotprojekt för den nya öppna psykiatrin och som inleddes 1974.

Avhandlingens undersökningsperiod omfattar åren 1958–1999. Högström är intresserad av dels hur rum representeras i den psykiatriska vårdens texter, dels hur vårdens praktiker använder rum och hur rum påverkar praktikerna (s. 25). Syftet med studien är att ”beskriva och analysera rummets roll i den decentraliserade vården i Sverige med avseende på hur förhållandet mellan diskurs och praktik iscensätts rumsligt, med vilka diskurser normaliseringen uttrycker sig samt hur dessa speglas, utövar makt och möter motstånd genom rumslik praktik 1958–1999” (s. 25). Lyckligtvis är Högströms formuleringsförmåga genomgående mycket bättre än syftet antyder.

I metod/materialavsnittet skriver hon att studiens ”fokus ligger på vårdproducenternas föreställningar och erfarenheter om rummets roll i decentraliseringen av psykiatrin” (s. 74). Men också, några rader längre

ned, om ”hur de har arbetat med dess arkitektur och lokalisering. I centrum står också medarbetarnas rumsliga erfarenheter i förhållande till diskursen och sin egen praktik” (s. 74).

Nackaprojektet 1974–1980 är alltså Högströms, som hon säger, fall. På 70-talet, i Sverige, låg projektet i fronten för den nya psykiatrin. Man talade om sektorer och att arbeta i team. Vården skulle ut från mentalsjukhusen, de stora institutionerna, och in i samhället, nära befolkningen.

Mottagningarna förlades mitt bland bostadsbebyggelsen. De sökande skulle ha nära till psykiatrin. Det skulle vara lätt att både etablera och avsluta kontakten. Inom Nacka-projektet öppnades tre mottagningar. De var alla olika. En barack, en för ändamålet ombyggd f.d. lagerlokal och ett flerbostadshus bildade tre olika lösningar på hur en mottagning kunde se ut. Högström noterar bl.a. hur den ombyggda lagerlokalens stora, centralt belägna väntutrymme, det s.k. torget, ställde krav på patienterna att vara återhållsamma, att kunna styra sig själva och behärska sig. Men det var också avsett för att fördröja inträdet i patientrollen. Först när den hjälpsökande hade fått sina psykiatriska behov definierade skedde inträdet i ett litet, slutet samtalsrum. Tanken var att skjuta upp transformeringen av den hjälpsökande till patient. Denna mottagning förefaller på flera sätt ha gestaltat de ideal som omgärdade Nackaprojektet. Här hade personalen inga egna arbetsplatser utan små rullande hurtsar med personlig arbetsutrustning. Syftet var att ge stöd åt en icke-hierarkisk organisation.

Ett av de intressantaste avsnitten i avhandlingen handlar om Nackaprojektets förhållande till slutenvården. Projektet tycks ha fungerat som bäst i förhållande till s.k. krisande patienter, som kunde föra samtal och klarade sig utan fullständigt omhändertagande. Psykotiska patienter tycks emellertid ha varit hänvisade till de slutna vårdavdelningar som var knutna till projektet. Inledningsvis var de förlagda till Långbro sjukhus, ett traditionellt mentalsjukhus byggt på 1910-talet.

Högström beskriver Nackaprojektets engagemang i bostadsfrågor och profylax. Hon redovisar en tämligen sökande diskussion om den yttre boendemiljöns påverkan på den mentala hälsan. På 1970- och 80-talen var denna diskussion nära knuten till en mer allmän debatt om de nya förorterna. Vilken påverkan hade egentligen den fysiska miljön på vår psykiska hälsa? Kunde man genom att planera och bygga annorlunda minska risken för ohälsa? Högström pekar på hur debattens symboliska miljö delvis kom att förskjutas från det stora, ödsliga

mentalsjukhuset till den lika stora och ödsliga men nya förorten.

Annsöfi-projektet, förlagt mellan hem, psykiatri och socialvård, var en del av Nackaprojektet och försökte etablera sin verksamhet utanför de psykiatriska ramarna. Man arbetade utan journaler med s.k. bedömningsamtal och självhjälpgrupper och i lokaler avkopplade från den reguljära psykiatrin. Inte sällan gjordes hembesök. Företrädarna för projektet talade om att avpsykiatisera sin verksamhet genom att arbeta utanför institutionerna och med ett slags socialvård. Ebba Högström noterar detta men ser, klokt nog, att denna strävan också kan förstås som ett slags psykiatisering av människors sociala problem, hem och vardagsliv.

Psykiatriutredningen 1990–1992 gav bl.a. ut ett delbetänkande om rätten till eget boende, där ett gott boende, ett bra grannskap etc. definieras med en överraskande precision. En riktig bostad hade två rum och kök med särskild entré och ett badrum. Den skulle vara praktisk, vacker, trivsamt och trygg, egenskaper som ansågs viktiga för alla men inte minst för psykiskt störda. Ett gott grannskap skulle vara sammansatt och mångsidigt. I ett sådant område borde man kunna finna stabilitet, trygghet, tolerans och identitet. Att bli en självständig människa var en process som med nödvändighet tycktes passera det egna boendet.

Nackaprojektet, givetvis förstärkt av Högströms rumsliga fokus, tog visserligen avstånd från den traditionella anstaltsbundna psykiatrin, men den avvecklade inte utan snarare utvecklade psykiatrins perspektiv på det terapeutiska rummet. Härvidlag förvaltade den nya psykiatrin en mycket lång tradition av föreställningar om rummets betydelse för den psykiatriska vården. Jag blir litet osäker på Högströms egen hållning till denna tradition. Ser hon den eller låter hon sig omfattas av den nya psykiatrins egen uppfattning av sig själv som representant för något helt nytt?

Högströms studie omfattar inga patientperspektiv, vilket å ena sidan inte är nödvändigt, men å andra sidan skulle ha tillfört väsentliga aspekter till undersökningen. Patienterna som – om uttrycket tillåts – diskursiva figurer är påfallande osynliga. I denna nya psykiatri kan man tycka att patienterna stod i centrum. Avsikten var, är, patienternas bästa. Deras röster skulle höras, psykiatrin skulle bli mer individ- och patientcentrerad. Men denna patientrelation är svårfunnen i avhandlingens källor. I den mån figuren framträder är det i ett slags idealiserad form. Bilden av denna idealpatient är, som Högström skriver, verbal och strukturerad och förmår möta den

nya psykiatrin. Störande patienter blev, som psykiatern Johan Cullberg konstaterar, kvar på mentalsjukhusen. En självständig patient var motiverad, för rätt saker, förmådde styra sig själv, ta ansvar för sin frihet.

Det här är en välskriven, empiriskt stark och intressant avhandling. Om man vill leta brister i den är det framförallt användningen av den teoretiska apparaten som haltar. Högström gör en noggrann genomgång av teoretiska perspektiv på rum. Foucault, Latour, Lefebvre och andra behandlas förhållandevis omfångsrikt. Det är emellertid litet oklart på vilket sätt de teoretiska utgångspunkterna – de tangerar varandra men är ganska många – kommer till användning i undersökningen. I avhandlingen passerar en stor uppsättning begrepp som används som ett slags etiketter på olika företeelser, men som knappast används som analytiska redskap. Avhandlingen hade onekligen vunnit på en storstädning i begreppsfloran och en intensivare och mer produktiv användning av de centrala begreppen.

Diskursbegreppet är ett exempel. Det får en bra och

ambitiös genomgång i inledningen. Men i själva undersökningen blir närvaron av begreppet svårhanterligt för läsaren. Jag räknar till ett 25-tal olika ”diskurser”. Högström sjsätter konstruktioner som alternativ diskurs, integreringsdiskurs, den decentraliserade psykiatriska vårdens diskurs, psykiatrikritisk diskurs, behandlingsdiskurs, vårdekonomisk diskurs, arkitekturdiskurs, den goda smakens diskurs, motdiskurs osv. Hur alla dessa diskurser förhåller sig till varandra utreds knappast, inte heller hur de kan förstås i relation till ord som idéer, tankar, föreställningar och liknande som stundom i texten kan misstänkas vara jämförbara storheter.

Denna begreppsliga spretighet skymmer dock bara delvis sikten på en avhandling som effektivt sätter ljuset på rummets betydelse för psykiatrin. Läst som en arkitekturhistoria är den dessutom rikare och mer uppfinningsrik än vanligt. Den ligger nära sitt material, ställer väsentliga frågor och förmår dessutom besvara dem på ett bra sätt.

Lars-Eric Jönsson, Lund

RECENSIONER

Fredrik Nilsson: *I ett bolster av fett. En kulturhistoria om övervikt, manlighet och klass.* Sekel Bokförlag, Lund 2011. 148 s., ill. English summary. ISBN 978-91-85767-71-7.

Fredrik Nilsson har skrivit en slank liten volym om ett brett och angeläget ämne. Det kan inte ha undgått någon hur fetman debatteras som en av vår tids stora folksjukdomar, som drabbar inte bara den enskilda utan också samhällsekonomin. Fetma har också en lång och växlingsrik historia, som ett ideal för vällevnad och social framgång och som hälsovådligt tillstånd som vi till varje pris ska försöka banta oss ur. I temat möts estetiska, medicinska och sociologiska perspektiv, grundenes fressen för en kulturvetare. Nilsson blickar bakåt i historien i ett par kapitel med nedslag i 1800-talets medicinska diskussion. Läkaren Edward Edholm uppmärksammas som introduktör av Bantings metod för den svenska publiken på 1860-talet. En motsvarande del följer om hur de överviktigas ambitioner att organisera sig som Fetmans fiender och Viktväktarna. Nilsson behandlar frågor som ”normalitet” och makt, därtill inspirerad av Michel Foucault och Judith Butler, han hänvisar också ofta till Karin Johannisson för fetma som ett sätt av flera att kategorisera och värdera befolkningsmaterialet (t.ex. hur uppfattningen om skåningens fetma blivit en stereotyp skapad av rasläror, hur kapitalisten och grosshandlaren enligt schablonen ska vara korpulenta för att allt ska stämma). Idealerna och de historiska omständigheterna anger hur vi ska se ut, t.ex. genom idrotten och värmplikten, hur standardiseringen av samhället drabbar honom när det gäller kläder, möbler, vändkors och medias lansering av önskvärd utseende. Som källor används medicinska handböcker och organisationspublikationer, i viss mån press och annan media. Illustrationerna är välvalda och motiverade. Det är en stimulerande bok Fredrik Nilsson skrivit.

Bokens styrka, men man kan också hävda svaghet, ligger i dess relativa begränsning. Det står mycket på sidorna men det är inte svårt att önska mer, alltså en samlad ansats för en mer allmängiltig analys. Någon säger

kanske att ingen längre orkar sätta i sig tjocka böcker, men samtidigt får ju inte ett angeläget ämnesområde reduceras av det skälet. Den historiska upprullningen kunde gå längre bakåt, kanske till Theophrastos karakterer – och varför säger Caesar hos Shakespeare ”Jag vill se feta människor omkring mig./ Slätkammat folk, som sover gott om natten”; han upprepar om Cassius ”Om blott han vore fetare!” Och varför målade Rubens dessa svällande damer. Men i enlighet med sin undertitel är det männen som står i fokus i Nilssons studie. Vård att följa vore också dietetiken som rådgivningslitteratur med rötter i antiken och stark appeal på 1700-talet. Feta läkare och statsmän angav tidsidealen fram mot slutet av seklet, Schröderheim, Rosenstein, Hagströmer, Ehrensvärd, Sergel kanske Gustav III själv. Tacksamt vore troligen en granskning av själva begreppen: fetma, korpulens, mullighet, rondör, embonpoint, yppighet, gubbfläsk, pondus, övervikt osv. Ett tema som man kan sakna är hur det känns att vara fet, alltså en mer psykologisk dimension, typ ”en fets memoarer”. Jag vet inte om skönlitteraturen här kunde ha hjälpt till, kanske via Karl Ludvig i Birger Sjöbergs Kvartetten som sprängdes. Framför mig ligger ett samtal (i Hörde ni 1955) mellan den mycket överviktige skådespelaren Benkt-Åke Benktsson och Malmöprofessorn Jan Waldenström om fetmans ärftlighet, om den skånska påverkan, om självdisciplinering, om försök att banta, eventuellt underkasta sig operation, om viktkontroll. Benktsson: ”Viktkontrollen är väsentlig. Men den vållar också oss tjockisar ett problem. Upp till 150 kilo kan man ju gå in på vilken järnvägsstation som helst och lägga in en tioöring. Men när man kommer upp till mina mått så räcker inte de där vågarna, utan då för man uppsöka tvättanstalter och slakterier och godsmagasin på stationer.” Citatet kan sägas leda till temat vågens kulturhistoria – hur vågen blivit ett obligatorium i våra badrum och våra liv. Givetvis kan man tänka sig rader av andra inslag, t.ex. hur vi göder – eller bantar – våra husdjur. Djurens fetma vittnar också om ett samhälle där fetma både visar på överflöd och misär. Hela tiden måste läsaren ju hålla i minnet att det inte finns ett ideal som

måste gälla för alla – det skulle väl vara att det gäller att hålla sig frisk – men att standardisering och normalideal hela tiden tenderar att styra oss till sig. Fredrik Nilsson hanterar dessa grundläggande frågor klokt och hans skrift är värd många läsare men också en fortsättning – det är det senare som jag velat exemplifiera här ovan.

Gunnar Broberg, Lund

Janicke Andersson, Mirjaliisa Lukkarinen Kvist, Magnus Nilsson och Anna-Liisa Närvenen: *Att leva med tiden. Samhälls- och kulturanalytiska perspektiv på ålder och åldrande*. Studentlitteratur, Lund 2011. 173 s. ISBN 978-91-44-05524-4.

Studier som uppmärksammar ålder efterfrågas allt mer. En åldersmedveten forskning innebär att ålderns sociala och kulturella innebörder undersöks och problematiseras. I boken *Att leva med tiden* presenteras olika teoretiska samhällsvetenskapliga och kulturanalytiska perspektiv för att studera ålder och åldrande. Författarna har alla en bakgrund vid det tvärvetenskapliga National Institute for the Studying of Ageing and Later Life (NISAL) vid Linköpings universitet. Med sin bok vill de belysa några framväxande forskningsområden rörande ålder och åldrande och samtidigt verka som ett inlägg i den pågående vetenskapliga diskussionen om hur sådan forskning ska se ut. Boken riktar sig i första hand till studenter, t.ex. på socionom-, lärar- och vårdutbildningar liksom inom sociologi, etnologi och psykologi.

Författarna vill lyfta fram hur ålder fungerar som en grundläggande social kategorisering och är parallell med andra kategoriseringar såsom etnicitet, kön, sexualitet och klass. Denna syn på ålder bär på kritik mot den utbredda biomedicinska tankefiguren, där åldrande och ålder enbart betraktas som biologiska företeelser och åldrandet som ett medicinskt problem. Den biomedicinska modellen som ett dominerande perspektiv på åldrandet medför en rad olika konsekvenser. Exempelvis knyts åldrandet i denna modell främst till människor med hög ålder, trots att åldrandeprocessen pågår från födelse till död. Detta får konsekvenser för hur äldre människor bemöts och betraktas. Författarna betonar att åldrande och ålder istället bör undersökas som ett kulturellt och socialt fenomen, föränderligt över tid och rum. Utgångspunkten är att ålder utgör en grund för samhällets maktordningar och det pågår en ständig

kamp om tolkningsföreträde, status och anseende mellan yngre och äldre. De påpekar dock att betoningen på social och kulturell ålder riskerar att skapa en dualistisk föreställning där ålder och att åldras antingen förstås som ett sociokulturellt fenomen – en konstruktion eller effekt av diskurser – eller ett biologiskt synsätt där ålder och åldrande endast ses som en biologisk process.

Boken består av åtta kapitel som pekar på olika ingångar till hur man kan teoretisera ålder och åldrande. Inledningsvis diskuteras de dominerande perspektiven idag och deras historiska rötter från antiken och framåt. Mot den dominerande biomedicinska modellen vill författarna lyfta fram ålder som biografisk tid eller livsloppsperspektiv, där individens erfarenheter genom livet påverkar hur föreställningar om ålder och åldrande konstrueras, omkonstrueras, används och erfars. Ett annat perspektiv är ålder som görande (*Doing Age*), ett angreppssätt som är parallellt med genusforskningens *Doing Gender*. Görande och performativitet är grundläggande i detta perspektiv. Ålder är något som görs istället för något man har, och tankegångarna bygger här på Judith Butler. Det komplexa samspillet mellan kön, kropp och ålder/åldrande kan också studeras med intersektionell analys, dvs. hur maktordningar såsom kön och ålder samspelar med varandra i skilda situationer. På så sätt betonas också det kroppsliga – ålder och åldrande är sociala och kulturella konstruktioner som likväl har en fysisk fakticitet. Åldrandets biologiska och fysiologiska process kan även undersökas med fokus på identitetsskapande processer. Därmed framhävs hur kroppens åldersförändringar tolkas och förstås i olika sociala och kulturella sammanhang och hur detta relaterar till samhällets normer. I resonemangen om identitet i förhållande till åldrande bygger boken huvudsakligen på Michel Foucault och hans tankegångar om disciplinering och självtekniker, dvs. en uppsättning aktiviteter styrda av samhälleliga normer som internaliseras av individen, samt Erving Goffmans emfas på det sociala samspillet och hur identitet, eller självpresentation, förmedlas.

I kapitel fem flyttas bokens fokus från ålder till hög ålder eller den grupp som kategoriseras som äldre. Begreppet ålderism diskuteras, på vilka sätt vi kan förstå begreppet och hur det kan användas. Den vetenskapliga debatten om ålderism handlar bl.a. om att analysera hur äldre, men även andra ålderskategorier ingår i en social maktordning där ålder är en organiserande princip, och där medelåldern är norm för hur man ska förstå andra åldrar. Författarna understryker att definitionen av ål-

derism inte bör läsas fast vid äldre som kategori utan utgå från ålder, även om det också behövs ett särskilt fokus på kategorin äldre genom de negativa attityder och föreställningar som förknippas med denna specifika åldersgrupp. Detta diskuteras vidare i nästföljande kapitel med exempel på hur äldre och åldrande representeras i massmedierna. Författarna påpekar att individens självbild och synen på samhället har i allt större utsträckning kommit att påverkas av hur kategorier, händelser och processer gestaltas och representeras i medierad form. I massmedierna framställs ofta äldre människor som sjukliga och beroende av andra, utan eget handlingsutrymme. Även positiva utsagor om äldre tenderar att utgå från att de är undantag från ålderdomens negativa konsekvenser, även om författarna argumenterar för att man kan se att ålder i mindre utsträckning än tidigare kommenteras och lyfts fram i medierna.

Bokens två sista kapitel beskrivs som mer empiriska än de övriga. Även här är det kategorin äldre, dvs. hög ålder snarare än ålder generellt, som diskussionen utgår från. Det ena kapitlet skildrar åldrandet i en transnationell kontext där en ökad migration innebär att fler människor åldras och blir gamla i andra länder än där de levde som yngre. Åldrandet belyses med utgångspunkt i kroppen i form av äldre migranters resor till det gamla hemlandet, där den åldrande kroppens förändrade förmågor kan förhindra återbesök. Resandet är beroende av kroppen och dess förmåga att förflytta sig. Författarna tar också upp migranters tankar om var den döda kroppen ska begravas och visar på kopplingen mellan plats och identitet. Det avslutande kapitlet tar upp hemmet och boendet; hem, ting och plats i relation till identitetsprocessen. Författarna påpekar bl.a. att synen på äldres boende präglas av en kvarboendeprincip, dvs. föreställningen att gamla människor anses vilja och må bäst av att kunna bo kvar i det egna hemmet.

Sammanfattningsvis ger boken en bra introduktion till kulturella och samhällsvetenskapliga perspektiv på åldrande och ålder i ett fält som i övrigt domineras av ett medicinskt synsätt. Andra halvan av boken har dock till största delen hög ålder och den särskiljande kategorin äldre i fokus. I och med att författarna visar på att de är medvetna om att åldrandet tenderar att förknippas med äldre människor, hade det varit intressant med tankegångar underbyggda av empiriska exempel från andra åldersgrupper. Barn och unga liksom gamla är ofta i fokus i åldersforskningen, vilket också författarna tar upp, och därför hade ett fördjupat resonemang om t.ex. medelålder som kategori varit betydelsefullt.

Likaså hade jag gärna sett en utökad argumentation om skillnaden mellan ålder och åldrande, hur de begreppen definieras och hur de relaterar till varandra. Möjligen kunde också kroppens betydelse framhävas ytterligare och få en mer mångfacetterad innebörd än vad den tillerkänns i boken. Även i de stycken när åldrande och ålder diskuteras i förhållande till kropp riskerar kroppen att framstå som ett diskursivt objekt, en fasad eller ett spelfält där ålder projiceras och görs, och som sådant separerat från det som är individen (läs medvetandets kognitiva processer). Det är först i kapitlet om migration som kroppsliga innebörder tar plats som en del av individen, t.ex. när den åldrande kroppen försvarar resande. Det hade varit spännande att se en utförligare diskussion om hur detta hänger ihop, just för att motverka frammanandet av en dualistisk föreställning om social/kulturell kontra biologisk ålder.

Åsa Alftberg, Lund

Thomas Ihre: *Abraham Bäck. Mannen som reformerade den svenska sjukvården*. Atlantis, Stockholm 2012. 230 s., ill. ISBN 978-91-7353-492-5.

Om sjukvårdsreformatorn Abraham Bäck hade varit verksam idag hade han förmodligen varit en medial celebritet och fått svara på all världens frågor i tv-soffor och dessutom blivit föremål för hemmahosreportage och inträngande intervjuer. I varje fall om man skall tolka Abraham Bäckes biograf, medicinaren och släktmedlemmen, Thomas Ihre. Bäck var nämligen författarens farfarsfarfarsmorfar. Ihre har själv varit kirurgchef och chefläkare vid Södersjukhuset i Stockholm och ordförande i Sveriges Läkarförbund och i Svenska Läkarsällskapet. Bäck har sedan tidigare inte varit föremål för någon ingående biografi, därmed inte sagt att hans betydelse för svensk sjukvård och dess organisation passerat obemärkt. Att biografen är särskilt förtjust i att Bäck spelade en stor roll för att kirurgin flyttade fram sina positioner som ett särskilt studieämne inom den svenska medicinarutbildningen går inte att ta miste på, då Ihre själv har kirurgisk specialistkompetens. Bäckes nära och förtroendefulla relation till Linné lyfts även fram som en röd tråd i skildringen och är av särskild vikt för dem båda. Ihre kan dock ha rätt i att Bäck hitintills varit mer känd som Linnés vän än som läkare och sjukvårdsreformator.

Efter gymnasieåren i Gävle tillbringade han sina

högre studier i Uppsala, där han skrevs in i september 1730. Han fann sig mest tillrätta med de fysikaliska och matematiska vetenskaperna vid sidan av studierna i teologi. Bäck var en varmt troende person. Studierna vid Botaniska trädgården vid Fyrisån och den anatomiska teatern i universitetets huvudbyggnad beskrivs som avgörande för hans yrkesval, medicinarens. Han fick så småningom undervisning i praktisk medicin för professor Nils Rosén, som instruerade sina studenter i dissekerandets ädla konst. Tidigare hade endast kirurgiska ingrepp lärts ut till blivande fältskärer, men professor Lars Roberg, även han verksam i Uppsala, hävdade att ”riktiga” läkare även måste befatta sig med kirurgi.

Rosén hade stort inflytande över Bäck, men ännu större inflytande skulle Linné få, vilket skulle visa sig efterhand då en nära och familjär vänskap utvecklades. Bäck bevistade inledningsvis Linnés privatlektioner i proberkonst (malm- och mineralanalys) och botanik. Bäck skaffade sig även inflytelserika vänner i Uppsala, vilket gynnade hans studiegång. Våren 1739 började han skriva sin avhandling om lungdot, en fruktad sjukdom, som han personligen haft erfarenhet av då den drabbade hans far och andra släktingar i hemstaden Söderhamn. Bäck disputerade våren 1740 på avhandlingen. Hans stora intresse för läkemedel skall ha sammanfallit med hans intresse för växter och dess medicinska effekter. Själv förfogade han över ett herbarium med knappt femhundra växter i början av 1740-talet. Ytterligare en avhandling, denna gång om rödsoten, försvarade han vintern 1741. Mellan 1741–45 tillbringade han några år utomlands, en typ av resa som vid denna tidpunkt fortfarande fungerade som en slags bildningsresa för många studenter och akademiker. Målet var Holland, England, Frankrike och Tyskland. Under utlandsåren blev Bäck även invald i Vetenskapsakademien, troligen på initiativ av Linné. Relationen med Linné fördjupades i samband med Bäckes idoga arbete att ge ut dennes *Systema naturae* i Frankrike med franska beteckningar istället för svenska. Tidigt arbetade han även fram den moderna farmakopén i Sverige.

När Bäck återvände till Sverige efter fyra år utomlands ville han försöka ta sig an frågan om den skriande läkarbristen på landsbygden, särskilt i norr, en fråga som alltid upprört honom. Frågan fick förnyad aktualitet för honom genom att han, hösten 1745, fick en assessorsbefattning i Collegium Medicum föregångaren eller embryot till dagens Socialstyrelse. Så småningom blev han chef för organisationen, och utifrån denna position kom han att engagera sig i vårdfrågorna. Det handlade

både om att förbättra vården organisatoriskt (särskilt frågan om provinsialläkarna) och kunskapsmässigt (frågan om den medicinska utbildningens innehåll och utveckling). Bäck var även mannen bakom inrättandet av Serafimerlasarettet i Stockholm, landets första sjukhus där även klinisk undervisning bedrevs.

Till inte så liten del av biografien riktas uppmärksamhet mot Bäckes roll som hovmedikus, dels till Fredrik I, dels till Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika. Här finns utrymme för en del putslustiga beskrivningar om Bäckes knappa möjligheter att verkligen fysiskt undersöka kungligheterna, vilket var förknippat med en del rigida restriktioner. Bäck kände även en del ambivalens inför denna roll som tidvis var mycket krävande, både i fråga om tid och om engagemang. Till Bäckes många uppdrag kan även nämnas att han vid tre tillfällen var preses i Vetenskapsakademien, ett hedersuppdrag.

Ihres uppgift är tydlig och klar – att introducera Abraham Bäck för en bredare allmänhet på ett lättfattligt och överskådligt sätt. Författaren ger även inblickar i det svenska 1700-tal som Bäck verkade i med betoning på den medicinska och sociala situationen. De krig som rasade mot grannarna under seklet, vilket självfallet fick betydelse för hälsosituationen och ställde ökade krav på kunskaper om kirurgi, skildras även överskådligt.

För medicin- eller 1700-talshistoriker är Bäck knappast okänd, men det är å andra sidan inte främst för dem som Ihre skriver. Medicinare som skriver medicinhistoria är ingen ovanlighet, även om det inte är medicinhistoria i professionell mening. Ett medicinhistoriskt verk av akademisk karaktär hade t.ex. rimligen fokuserat på tydliga frågeställningar, presenterat forskningsproblem och förhållit sig till det aktuella forskningsläget. Det kritiska förhållningssättet är en självklarhet. Arbetet saknar dock inte bearbetning av handskriftsmaterial; här finns manuskript och brevsamlingar från bl.a. Karolinska Institutet, Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek och Linnean Society i London.

För den som intresserar sig särskilt för svensk medicinhistoria, personhistoria eller svenskt 1700-tal finns en del intressanta upplysningar att hämta hos Ihre. Hans bok ger en god introduktion till Abraham Bäck, som för många nog är tämligen okänd.

Henrik Brissman, Lund

Sven-Erik Klinkmann: *I fänrikarnas, martallarnas och dixietigrarnas land. En resa genom det svenska i Finland*. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 754.) Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2011. 382 s., ill., ISBN 978-951-583-225-2.

Folkloristen Sven-Erik Klinkmann tackade ja till ett svårt uppdrag, när han av Svenska litteratursällskapet i Finland tillfrågades om att skriva en överblickande kulturanalytisk studie om det svenska i Finland. Förfrågan kom i samband med förberedelserna inför sällskapets 125-årsjubileum 2010, vilket gav uppdraget en officiös prägel, något som inte direkt minskade uppgiftens svårighetsgrad. Men det hela slutade inte med någon officiös bok – och dessutom kom slutresultatet inte ut under jubileumsåret. Klinkmanns digra översikt kan därför läsas helt utan snegling på denna tillkomstbakgrund.

Arbeten om det svenska i Finland är en finlandssvensk genre av betydande omfattning. Språkvetare, etnologer, historiker, sociologer och andra har genom åren skrivit åtskilligt om gruppens ställning och dess relation till både det finska och det svenska i nuvarande Sverige. Detta faktum är ingenting att förvånas över, tvärtom är det självklart att minoritetsställningen beskrivs, prövas och diskuteras i det finlandssvenska forskarsamhället, särskilt som ämnet knappast förekommer i vare sig rikssvensk eller finsk forskning. Men mängden arbeten gör det ändå svårt att bidra med något nytt, något som Sven-Erik Klinkmann av och till måste ha tänkt på under den aktuella bokens framväxt. Dessutom leder ämnets förekomst i flera discipliner till utflykter i andra vetenskaper för den som ska ägna sig åt denna problematik.

Till saken hör vidare att finlandssvenskarna är ”ett bokens folk” (s. 11), dvs. att det svenska i Finland tydligast – och helst – synliggörs och artikuleras i tryck. På publicerad svenska blir den heterogena gruppen rent utav mer homogen, vilket rimligtvis har betydelse både inåt och gentemot de angränsande språkgrupperna. Att undringar om det finlandssvenska kollektivets identitet bildar en vetenskaplig genre är därför följdriktigt.

Sven-Erik Klinkmann har löst sin uppgift genom att behandla ett antal fält, där det enligt författarens inledning är relevant att undersöka det svenskas närvaro. Han inleder med kortare genomgångar av fyra fält i det autonoma Finland under 1800-talets första hälft: adeln och dess bildningssträvanden, den gotiska romanen, cirkus och turism, således ganska olikartade områden.

Därefter tar han sig an Johan Ludvig Runeberg som – på svenska – formade en fortfarande levande bild av Finland, dess (båda) folk och landskap, som idag oftast uttrycks på finska.

Det tredje avsnittet behandlar övergången från ståndssamhälle till demokrati, speglad i ”de tre diskursiva formationerna språkpolitik, nationalism och modernitet” (s. 21). Mer specifikt undersöker han turislitteratur och -affischer. Det är under denna nationalismens och nationsbyggandets tid som begreppet ”finlandssvensk” lanseras och snabbt etableras. Klinkmanns slutsats är att finlandssvenskarna efter första världskriget, dvs. i det nya och självständiga Finland, befann sig i en komplex belägenhet, eftersom de ”utgjorde både en minoritet och en del av en nationalitet” (s. 181). De skulle förena lojalitet mot den egna språkgruppen med en känsla för nationen, där majoriteten trots allt talade ett annat språk.

Bokens närmast följande avsnitt handlar om populärmusik, först ett om finlandssvensk jazz och tidig rock, däribland den i sammanhanget viktiga 70-talsföreteelsen hurrarock, framförd på svenska i emancipatorisk anda och med ursprung i skolmiljöer i Österbotten. (”Hurrit” är ett finskt öknamn på finlandssvenskar.) Den modernare popen och rocken, finlandssvensk och finsk, är föremålet i nästa kapitel, samtidigt Klinkmanns verkliga hemmaplan efter flera arbeten i ämnet (se bl.a. min recension av *Från Wantones till Wild Force. Nya sound i en gränsstad* i RIG, nr 4/2010). Här dyker han ner i samtidshistoriska namn och detaljer, behandlar dem både ömt och säkert, och kommer med flera tänkvärda iakttagelser. Valet av sångspråk för de finlandssvenska artisterna – svenska eller engelska, eller till och med finska? – är en central strategisk fråga som har både identitetsmässiga och kommersiella implikationer. Rockens engelska som är mest autentiskt och som dessutom maskerar det finlandssvenska ursprunget och därför har större publik räckvidd? Eller svenska som riskerar att låta hemvävt, men å andra sidan autentiskt i en annan bemärkelse? Och de tvåspråkiga artisterna som kan välja och som dessutom har en större arbetsmarknad?

Bokens sista fältkapitel handlar om de båda metaforerna ”ankdammen” och ”Mumindalen” som alltså betecknar den finlandssvenska gruppen, sannolikt mest använda inom gruppen. Avsnittet känns mest internt av de valda fälten, även om Klinkmann med hjälp av teoretiska verktyg höjer nivån över de invigdas gräns. Det är dessutom den mest tidsbundna textdelen, eftersom analysen fäster vid krönikor, ledarstick, bloggar och andra snabbt förgängliga texter. Men antagligen måste

det till ett nappatag med dessa metaforer i en översikt över det svenska i Finland.

Klinkmanns viktigaste begrepp är *double bind* som lanserats av antropologen m.m. Gregory Bateson. Den dubbla bindningen finns i det här fallet mellan svenskt och finskt i Finland, men också mellan svenskt i Finland och svenskt i Sverige. Bindningarna leder till ett dikotomiskt tänkande – från båda hållen. Och homogeniserar, för att inte säga förenklar samtidigt respektive grupper – både inåt och gentemot den andra gruppen. Den dubbla bindningen är till sin karaktär syskonlik, dvs. grupperna är bundna till varandra, vad de än anser om varandra.

Double bind-begreppet är utgångspunkt för den diskussion som avslutar boken och som till karaktären är öppen och alltså inte sammanfattande.

Sven-Erik Klinkmann har läst mycket stora mängder litteratur för att åstadkomma sin överblick. Möjligen har den omfattande inläsningen lett till en text av lite för stort omfång. Till det som anmeldaren ändå särskilt uppskattar hör hans inkludering av finskspråkiga arbeten. Men stundvis är texten en litteraturredovisning, i synnerhet de historiska delarna som inte bygger på författarens egen primärforskning. I fråga om populärmusiken ligger det som antyts annorlunda till – och hänvisningarna till andra forskare är därmed glesare. De historiska avsnitten skapar djup åt framställningen och presenterar dessutom många viktiga omständigheter, men fungerar ändå som preludier till populärmusikavsnitten, där Klinkmann rör sig friare.

Även om läsaren inte behöver veta något om bokens beställningsbakgrund, har beställningen ändå en aktuell språkpolitisk fond som sätter boken i ett visst ljus. Motvinden drar för närvarande hårt mot svenska språket i Finland. Denna situation bidrar till att förklara beställningen, men färgar också Klinkmanns framställning. På något ställe går den vane tidningsskrivaren Klinkmann till och med in i den dagsaktuella debatten (s. 251 ff). Hans text kännetecknas kort sagt av både engagemang och analys.

Den som vill få en aktuell bild av det svenska i Finland, aktuell i både forskning och samhälle, kan med fördel läsa Sven-Erik Klinkmanns översikt. Han delger många fakta och föreslår tolkningar. Och lägger ännu en tegelsten till bygget av vetenskaplig kunskap om den finlandssvenska existensen.

Gunnar Ternhag, Falun

Ulf Peder Olrog. Studier i folkets visor: Utgivna och kommenterade av Mathias Boström, Märta Ramsten och Karin Strand. Svenskt visarkiv, Stockholm 2011. 307 s., ill. ISBN 978-91-979205-0-6.

En del känner säkert till att Ulf Peder Olrog (1919–72) skrev och sjöng kvicka visor och bl.a. översatte texter av Alf Prøjsen (1914–70). Men många är nog mindre insatta i att Olrog även var forskare och en av de drivande bakom tillkomsten av *Svenskt visarkiv*, för vilket han var chef de inledande åren 1951–54. Samtidigt minns nog en och annan att han under 1960-talet var verksam på Sveriges Radio, där han bl.a. utarbetade programmet ”Tio i topp”, som längre fram blev ”Svensktoppen”. Tydligt är att Olrog gärna skilde på rollerna som artist och akademiker.

Denna antologi handlar om Olrogs forskargärningar och däri publiceras också för första gången hans licentiatavhandling *Studier i folkets visor. Material och metoder* (1951). Därtill presenteras ytterligare fem texter av honom, varav två inte tidigare är publicerade. Alla texterna föregås av en upptakt från utgivarna, som även har skrivit inledningen; förordet är skrivet av Svenskt visarkivs nuvarande chef Dan Lundberg. I inledningen får vi ett porträtt av Olrog och en bakgrund till hans visforskning. Här diskuteras även varför hans betydelse som forskare kommit i skymundan. En avgörande anledning antas vara att han aldrig blev klar med sin doktorsavhandling; under tiden kom ju hans fokus mer att ligga på Sveriges Radio än på Svenskt visarkiv. I detta sammanhang urskiljs en orsakskombination, där både intresserelaterade och ekonomiska faktorer tycks ha haft betydelse.

Olrogs metoder uppfattas i hög grad som kvantitativt inriktade. Han var fångslad av att kartlägga visor utifrån förekomst och utarbeta pålitliga register. Han använde sig gärna av tabeller och förfärdigade en styckvis matematisk modell som han kallade ”frekvensförteckning”. Denna modell går generellt ut på att typologiskt och tidsmässigt sortera uppgifter om äldsta kända belägg av visor i skillingtryck och uppteckningar. Olrogs inriktning tycks lite knivig att placera i en stringent akademisk diskurs, åtminstone för hans egen samtid, vilket kan tolkas som ytterligare en orsak till den uteblivna disertationen, även om han under tiden uppmuntrades av sin lärare i folklivsforskning, professor Dag Strömbäck (1900–78) i Uppsala. Olrog skrev visserligen sin trebetygsuppsats Kulturskalder och Skillingtryck (1946)

i litteraturhistoria, fast licentiatavhandlingen framlades i folklivsforskning efter inrådan av professor Anton Blanck (1881–1951) i Uppsala, vilken uppenbarligen inte fann Olrogs ändamål klockrent passande det litteraturhistoriska facket. Musikforskning torde ha varit ett alternativ, även om Olrog förefaller mer fokuserad på texterna än på melodierna i sina undersökningar, åtminstone i inledning av karriären. I slutet av antologin, i epilogen, presenteras på tre och en halv sida utkastet eller dispositionen till hans tänkta avhandling *Den populära visan under 1800-talet. En folkloristisk studie*.

Kärnan i licentiatavhandlingen är just en ”frekvensförteckning”, i detta fall av förekommande visor i Kungliga bibliotekets (KB) och Uppsala universitetsbibliotekets (UUB) registrerade *skillingtryck*. Förteckningen innefattar de vanligast förekommande visorna och är en omfattande arkivstudie efter bestämda urval. Kriterierna för Olrogs undersökning är fem: (1) de vanligaste vistyperna i KB:s samling fram till 1877, (2) de vanligaste upphovsmännen till dikter i KB:s samling, (3) de vanligaste melodiangivelserna i KB:s och UUB:s samling mellan åren 1700 och 1829, (4) de vanligaste vistyperna under olika decennier mellan åren 1770 och 1830 i KB:s och UUB:s samlingar, samt (5) de vanligaste vistyperna i KB:s och UUB:s samlingar mellan åren 1770 och 1829. Benämningen ”vistyp” antyder att visorna är ordnade efter första textrad. I inledningen gör Olrog en sondering av de väsentligaste arkiven i Sverige, vilka samtidigt har registrerade skillingtryck. Jag noterar glatt att han räknar in min arbetsplats, Folklivsarkivet i Lund, fast han med viss rätt kritiserar den för att enbart ha märkt den första visan i vart och ett av de 49 tryck som fanns registrerade. Jag vill tillägga att Folklivsarkivets samling av skillingtryck ökat sedan 1960, delvis på grund av underavdelningen Skånes musiksamlingars tillkomst, och att de nu registreras så att alla innehållande visor är noterade; ett tryck rymmer ju ofta mer än en visa.

Olrogs följande text är en artikel om Svenskt visarkiv och dess verksamhet under de första tio åren 1951–60. Artikeln är tidigare publicerad i festskriften *Om visor och låtar* (1960) och tillägnad Sven Salén (1890–1969), som vid sidan av Olrog var en av initiativtagarna till Svenskt visarkiv. Tonvikten i texten ligger på arkivets arbete med att skapa en central resurs för forskning genom systematisk kopiering, mer täckande register med hjälp av homogena system – gärna efter dansk, norsk eller tysk förebild – bredvid Kooperation eller införlivande av andra samlingar. Olrog hymlar inte med att anse dessa

uppdrag som Svenskt visarkivs främsta, vilka syftar till att göra forskningen både förnuftigare och mindre arbetsam. Vidare antyder han att dåtidens visforskning i musiksociologisk anda blivit mer inriktad på analyser av tematiska grupper, att finna spridningsvägar och förklara funktioner, vilket ytterligare motiverar att mängden av arkivalier görs lättare att få en uppfattning om.

Nästa text bär titeln Studier i folkets visor under 1800-talet. Skillingtryck och uppskrifter. Alstret är ett manus till ett föredrag från 1960 där Olrog talar om förhållandet mellan skillingtryck och uppteckningar av levande tradition, i detta fall ett resonemang om förhållandet med publicerat material i 1800-talstryck och utfallet av aktuella fältinspelningar. Innovationen är naturligtvis att få en bredare förståelse för skillingtryckens popularitet, om dess spridning och bruk framåt i tiden. Som plattform för Olrogs resonemang ligger bl.a. Ewert Wrangels (1863–1940) hypoteser om skillingtryckens inverkan på folkets visor.

Följande text är artikeln Ballader i levande tradition, som publicerades i Sveriges Radios bok *Den medeltida balladen* (1962), där Matts Arnberg (1918–95) var redaktör. Boken följdes av en skivserie med samma namn. Olrog behandlar frågeställningar kring de medeltida balladerna, i vilken utsträckning de finns kvar i levande tradition vid sidan av skillingtryckens specifika betydelse för nyspridning. I det senare fallet tycks det handla om divergerande förhållanden. Artikeln ställs mot bakgrund av att Sveriges Radio tillsammans med Kungl. Gustav Adolfs Akademien år 1947 arrangerade en tävling, där radiolyssnarna ombads skicka in handskrivna visböcker. I det digra material som då kom in fanns inte många spår av ballader, vilket förde misstankarna till att traditionen mer eller mindre var utslocknad. Med anledning av tidigare fältstudier av Greta Dahlström (1887–1978) i början av 1920-talet på Nötö i Ålands skärgård fanns vissa förhoppningar om att traditionen trots allt ännu var vid liv. Senare inspelningar därifrån bekräftade också att den fortfarande levde. Fältstudier i Bohuslän och Jämtland visade också på spillror. I sammanhanget anses finlandssvenskarna vara de som mest och bäst bevarat traditionen, även om Olrog lyfter fram källkritiska faktorer, som att undersökningen av Dahlström resulterade i att en av de yngre informanterna på Nötö, fenomenet Svea Jansson (1904–80), som hade visor från sin mormors mormor, efterhand själv började samla och hålla igång traditionen på grund av uppmärksamheten.

Ett tidigare opublicerat manus till föredraget Kända och okända skalders visor, populära under 1800-talet

utgör stoffet för nästa text. Brännpunkten i talet genomfördes på Svenskt visarkiv år 1962, och är en kritisk diskussion om värdet av tvånget att hitta en ursprunglig diktare till en ”anonym” visa i exempelvis handskrivna visböcker och skillingtryckstexter. Olrog kritiserar litteraturforskare för att ha detta som självändamål, och tvivlar alltså på de närmast diffusionistiska betraktelsesätt som hellre betonar individualitet och estetik än de mer evolutionistiska som lägger vikten på spridning och funktion.

Den avslutande texten heter Visorna från Nötö. Synpunkter kring ett inspelningsprojekt och publicerades i *ARV* 1965. Initialt tar Olrog upp frågan om Svenskt visarkivs huvudsakliga arbete fortsatt ska bestå av kopiering, katalogisering och analys, eller om ytterligare resurser ska läggas på insamling av utdöende traditioner. Olrog sätter det senare i främsta rummet och följaktligen har hans åsikt ändrats något i jämförelse med vad han talade för i den tidigare artikeln om visarkivets verksamhet. Säkert har fältarbetena på Nötö påverkat honom i sådan grad att han nu talar varmt för etnografiska insatser. Vidare beskriver artikeln de nya insamlingsprojekten på ön, vilka inleddes år 1957, och berör den s.k. ”spårmetoden”, vilken går ut på att tidigare dokumentationsreferenser bevakas för att eventuellt åter kunna sökas upp. Dessutom meddelas något om de insamlade visorna vid sidan av en diskussion om primärkällor och sekundärkällor. I övrigt kretsar en del kring en av de mer lysande informanterna i insamlingsprojektet, nämligen nämnda Svea Jansson. Hon betraktades som en av Nordens främsta meddelare av äldre visor, så värdefull att hon bereddes plats som barnvakt i Olrogs familj och som skrivbiträde på Svenskt visarkiv.

Sammantaget är detta en god bok med en spännande redogörelse för Olrogs utveckling som forskare och Svenskt visarkivs tidiga verksamhet. Den är ett smörgåsbord för intresserade arkivarier och musiketnologer, fast måhända mindre intressant för lekmän på området. Den innehåller en mängd något klanglösa bilagor knutna till Olrogs licentiatavhandling, vilka upptar nära en tredjedel av volymen (s. 87–167). Dessa kunde möjligen ha placerats som ett appendix i slutet för att göra läsningen mer ledig. Att de nu ligger där de gör beror naturligtvis på att man velat presentera manuskripten kompletta och i kronologisk ordning.

Patrik Sandgren, Lund

Arkiven sjunger – nedslag i svensk musikhistoria. Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven, Stockholm 2011. 335 s. ISSN 1103-8233. ISBN 978-91-88366-92-4

Senaste utgåvan av riksarkivets och landsarkivens gemensamma årsbok ägnas musiken. 2008 var temat Roskildefreden 1658, 2009 ”ödesåret” 1809, 2010 familjen Bernadotte. Man kan därför lugnt säga att den aktuella volymen har ett bredare anslag, vilket å andra sidan innebär att artikelsamlingen inte är lika sammanhängande som i de tidigare volymerna. I den bevarade arkivmassan finns oräkneliga mängder handlingar som berättar om gångna tiders musik och musikliv, något som gör det omöjligt att i årsboksform servera annat än stickprov med okänd grad av representativitet.

Boken innehåller 19 artiklar av 21 författare vars presentationer tyvärr inte annonseras i innehållsförteckningen. Artiklarna är kronologiskt ordnade. Ett bidrag handlar om förreformatorisk tid, två har sin betoning på 1700-tal, fem på 1800-tal, nio på 1900-tal. Två artiklar spänner över flera sekler. Fördelningen speglar i första hand hur de historiska dokumenten är bevarade, men säger ingenting om hur musiklivet utvecklats. Möjligen berättar spridningen också att det är lättare att finna skribenter för 1900-talsämnen än sådana som kan 1600-talets musikförhållanden.

Artiklarna är av två slag. Den ena och största kategorin är musikhistoriska skildringar som baseras på arkivaliska källor, i stort sett artiklar av en sort som förekommer i populärvetenskapliga tidskrifter och årsböcker. Källmaterialet har dock varierande synlighet. Vissa författare skriver uttryckligen vad textens påståenden vilar på, medan andra författares källor nästan bara redovisas i den avslutande käll- och litteraturförteckningen. Som forskare beklagar man att inte redaktionen ställt krav på systematiska källhänvisningar, vilket borde vara en självklarhet för arkivfrämjare.

Den andra kategorin utgör arkivpresentationer. Hit hör Carl-Gunnar Åhlnés engagerade beskrivning av Sveriges Radios inspelningsarkiv, Sture Alléns nutidshistoriska redogörelse för tillkomsten av Taubearkivet i Göteborg, liksom Stefan Ölvebrings berättelse om Svenskt rockarkiv i Hultsfred. Musikbibliotekarierna Veslemøy Heintz och Kia Hedells introduktion till den s.k. Serie I i nuvarande Musik- och teaterbiblioteket, särskilt dess musikhistoriska rariteter, har en liknande funktion.

En författare lyckas med konststycket att förena

forskningsredovisning med arkivpresentation av nära nog didaktiskt slag. Musikvetaren Ann-Marie Nilsson skriver om brunnsmusik i Söderköping och Ronneby under 1800-talets andra hälft och följande sekels första decennier. Läsaren besöker omväxlande blomstrande kurorter och de arkiv som kan berätta om musiklivet på dessa platser. Nilsson visar framför allt att brunnsmusiken bara kan skildras genom en kombination av källmaterial ur flera slags arkiv. Samma konstaterande borde egentligen gälla alla ämnen som behandlas i årsboken.

Det är förstas omöjligt att här behandla alla artiklar. Utöver de redan nämnda stannar jag till vid två riktigt läsvärda bidrag. Båda behandlar ämnen vid sidan av musikhistoriens allfarvägar, men ägnas vitt skilda sociala sammanhang.

Historikern Fabian Persson beskriver slottsbalerna under Oscar I:s, Karl XV:s och Oscar II:s regimer: tillställningar av stora format, viktiga händelser i den övre borgerligheten och möjliga att i detalj rekonstruera i bevarat material. Längre handlade det om Karlsbalerna på Karldagen den 28 januari, av Oscar II flyttade till regentens födelsedag den 21 januari. Platsen var oftast Vita havet, trots att trängseln kunde vara enorm när gästerna uppgick till fler än 2 000. Dansen trädde till valser, fransöiser, polonäser – så småningom också till en nymodighet som bostonvals. Svenska hovet hade ingen Lumbye som danska hovet kunde lita till, heller ingen Strauss. Men musik av båda dessa förekom i Stockholm, vilket visar de stockholmska slottsbalernas förbindelse till europeiskt balmode. Originalkompositioner av Ellen Sandels, Johan Lundström, Carl Fredrik Ringvall och Maria Fredrica von Stedingk förekom dock – både tonsättare och verk är sedan länge i musikhistorieskrivningens skugga.

Björn Ivarsson Lilieblad, också historiker, behandlar varietéer och varietémusik kring sekelskiftet 1900 – och trycker på varieténs samhällskritiska funktion, ibland tydligt uttalad, andra gånger – i bokstavlig mening – anad mellan raderna. Varietéformen lanserades i Sverige på 1870-talet och blev långt ifrån bara en storstadsföreteelse. Den hade sin plats i särskilda varietésalonger med servering och scen. Största stjärnan var Sigge Wulff, men divan Hulda Malmström tillhörde också de stora artistnamnen. Varietésångerna spreds också i tryckta vishäften och skillingtryck, vilket gjorde att de ibland vågade texterna var kända långt utanför varietépublikens krets.

Båda dessa bidrag är bra exempel på hur det rika svenska arkivmaterialet kan användas för att ge nya

infallsvinklar på musikhistorien som vanligtvis beskrivs som tudelad, en högkulturell och en populär del. Men människors umgänge med musik har under åren haft uttryck av många slag. Det förhållandet blir ännu mer uppenbart efter läsning av hela den innehållsrika volymen.

Gunnar Ternhag, Falun

Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser. Lena Marander-Eklund & Ann-Catrin Östman (red.). Gidlunds förlag, Hedemora 2011, 250 s. ISBN 978-91-7844-827-2.

Antologin *Biografiska betydelser* är en angelägen skrift då den uppmärksammar ett väletablerat forskningsfält med ambitionen att vidareutveckla forskningen om levnadsberättelser. Redaktörer för boken är folkloristen Lena Marander-Eklund och historikern Ann-Catrin Östman vid Åbo Akademi, som inledningsvis arrangerade seminarier om biografering och så småningom redigerade föreliggande publikation. Förutom att redaktörerna själva har bidragit med var sin fallstudie innehåller antologin ytterligare fem studier av finska och tre av svenska akademiker tillhörande skilda discipliner. Skriften avspeglar därmed ett brett forskningsintresse för levnadsberättelser som återfinns inom etnologi, folkloristik, historia, filosofi, litteraturvetenskap och sociologi, även om de tre förstnämnda ämnena är mer framträdande i denna volym.

Läsaren får via forskarnas problematiseringar och fallstudier inblick i många olikartade levnadsöden och därmed också biograferingens varierande förutsättningar i tid och rum. Här skildras med utgångspunkt från publicerade och otryckta självbiografier exempelvis ryska kvinnors fängelseminnen, en bondsons klassresa och en erkänd författares levnadsbeskrivning. Av levnadsberättelser som insamlats av forskningsinstitut och arkiv uppmärksammas en hemmafrus skildring av vardagslivet och en judisk kvinnas upplevelser under skilda livsfaser i olika länder. Via en brevsamling tecknas en svensk amerikaemigrants livsföring och några mentalpatienters liv biograferas genom studier av efterlämnade brev och sjukhusjournaler. Sammantaget sträcker sig minnena från 1800-talets senare del fram till idag och belyser levnadsvillkor för människor tillhörande olika samhällsskikt, alltifrån de högsta till de lägsta. Därmed ges också möjlighet till att problematisera hur biografering är relaterad till normer och inflytande.

Alla levnadsberättelser återspeglar på ett eller annat vis förväntningar på hur de bör gestaltas, vilket också reflekterar samhällsklimat och klasskontexter. I denna antologi framhålls även maktaspekter kring individens möjlighet att styra över sin egen levnadshistoria. Några av de berättelser som är refererade i boken ger uttryck för skribentens medvetenhet och kontroll över sin självpresentation, medan andra är mer bundna till genrens konventioner och vissa är konstruerade kring fåtaliga fragment av personernas subjektiva uppfattningar.

Gemensamt för antologins forskare är att de diskuterar biografering utifrån berättelser av och om individer. Avsikten är inte att framhålla dem som representativa utan snarare att visa hur större historiska skeenden influerar självbiografernas förståelse av sig själva. Birgitta Svensson framhåller i sin artikel vikten av att bejaka människors önskan att kunna relatera sina egna och andras liv till stora berättelser. När den lilla berättelsen på en bestämd plats får genomslag i den stora historien blir även samhällskontexterna begripliggjorda. Hon vänder sig därmed emot ett postmodernt perspektiv som avfärdar de stora berättelsernas betydelse. Enligt hennes synsätt är de relevanta eftersom de ger människor kollektiva referensramar till vilka de kan relatera och tolka sina liv. Kort sagt, finna mening. Bengt Kristensson Uggla argumenterar mot föreställningen att människan är en berättelse. Han hävdar att en människas liv innefattar så mycket mer än det som kan ingå i hennes berättelser ”på grund av livets narrativa ofullständighet”. Det är inte enbart en fråga om berättelsernas längd och innehåll utan även brist på konventioner eller förmåga att sätta ord på och gestalta det erfarnas komplexitet i narrativ form. I antologins introduktionsartikel framhåller redaktörerna vikten av att anamma nymaterialistiska betraktelsesätt. När erfarenhet beaktas i analysen innebär detta inte en återgång till ett realistiskt synsätt, berättelser tolkas även fortsättningsvis som konstruktioner, men tolkningar av liv begränsas inte till enbart språkliga uttryck.

Antologins artiklar är indelade i tre kapitel. I det första *Identitetsbegär och minnespolitik*, där Svenssons och Ugglas artiklar ingår, återfinns även Marianne Liljeströms respektive Ville Kivimäkis bidrag. Liljeström anlägger genusperspektiv för att studera ryska kvinnors självbiografier i förhållande mellan självpresentationer och samhällsklimatet. Hon jämför både berättelser som var avsedda för publicering med den som enbart skrivits i självterapeutiskt syfte och saknade legitimitet för offentliggörande i sin samtid. Kivimäkis analyserar finska krigsveteraners

minnesberättelser i förhållande till rådande politiska konventioner.

Kapitel två *Form och retoriska medel* inleds av Susanne Nylund Skogs studie av en judisk kvinnas muntliga och skriftliga berättelser. Forskningsintresset rör intertextualitet, hur levnadsberättelser konstrueras i relation till den stora berättelsen om förintelsen, kvinnans egna minnen och hennes ambition att rekonstruera händelser i äldre släktingars liv. Nylund Skog studerar hur berättarens förväntningar på barns och barnbarns tillgång till andra levnadsberättelser också påverkar hur hon gestaltar sina berättelser. Även Lena Marander-Eklund tar fasta på formen i sin närläsning av en kvinnas skildring av sitt liv och äktenskap. Här diskuteras inte enbart hur uppropet om kvinnoliv influerat berättelsens innehåll utan att det var Institutet för kvinnoforskning vid Åbo Akademi som var initiativtagare. Hade berättelsen blivit annorlunda om uppmaningen kommit från en annan avsändare? Har skribentens föreställning om institutets medarbetares målsättningar påverkat hennes sätt att uttrycka sig för att bekräfta deras förväntningar om kvinnors utsatthet? Anna Möller-Sibeliuss som analyserat Bertel Gripenbergs memoarer poängterar hur han på ett mycket medvetet och retoriskt skickligt sätt gestaltat sin självpresentation och hur hans självbiografi också avspeglar den fas han befann sig i, då han skrev, relaterat till hans författarskaps dalande popularitet och samtidsandan.

I det tredje kapitlet *Att (re)konstruera en levnad och en levnadsberättelse* visar Peter Olausson hur han går till väga för att samla information om en omtalad amerikana-emigrant. En gravsten i Indiana, USA, och en fragmentarisk samling amerikabrev i Sverige har varit utgångspunkt för hans rekonstruktionsarbete av denne släktings levnad som slutade i mitten av 1900-talet. Ann-Catrin Östmans genusanalys rör en klassresenärs återblickar på sitt liv och hur hans beskrivningar perspektiveras utifrån modernitetens värdegrund. Avståndstagandet från det förindustriella samhällets normer skildras via deskriptioner av kvinnors levnadsvillkor. Genom att uppmärksamma dem når han sin målsättning med att även framställa sig själv som en modern man och make. Jutta Ahlbeck-Rehn har genomskött arkivalier rörande mentalpatienter och utifrån dessa diskuterar hon hur levnadsberättelser kan konstrueras. Materialet innefattar sjukhusjournaler å ena sidan, där personalens tolkningsföreträden genomsyrar vilka frågor som ställts till patienterna och vad som antecknats och å den andra sidan konfiskerade brev som patienterna skrivit.

Ahlbeck-Rehn diskuterar i vilken mån patienterna varit medvetna om att personalen skulle läsa breven och hur detta kan ha påverkat deras brevskrivning.

Inom de discipliner som är representerade i boken finns etablerade forskningstraditioner kring självbiografiskt berättande i olika former och biografering. Antologin må vara en exponent för ett tvärvetenskapligt forskningsfält men gör inte anspråk på att vara tvärvetenskapligt genomförd. Varje forskare tar avstamp vid den forskningsfront som har aktualitet i hans eller hennes ämne, men läsaren introduceras inte i detta. Boken saknar till och med författarpresentationer vilket medför att de läsare som inte sedan tidigare är bekanta med forskarnas akademiska bakgrunder kan ha svårt, åtminstone initialt att förstå frågeställningarnas relevans. Författarna rör sig inom ett mångvetenskapligt snarare än tvärvetenskapligt fält och antologin hade vunnit på om skillnaderna mellan olika medförfattares utgångspunkter hade beaktats. Den läsare som förväntar sig att i väsentlig grad öka sina kunskaper om nymaterialistiska perspektiven blir kanske något besviken. Steget mellan vad som tidigare skrivits inom detta forskningsfält och antologins bidrag är inte så stort. Ändå vill jag rekommendera denna antologi, eftersom den har en uttalad ambition att vidareutveckla fältet och att den utifrån flera exempel betonar vikten av att belysa upplevelsens plats, en materiell scen som är betydelsebärande för biografering. Jag tror mig ana att seminarierna som var incitamentet till denna bok också inneburit en start på en forskningsresa, i likhet med de resor som omskrivs i boken och sker när människor skriver sina självbiografier. Genom skrivandet upptäcker de sig själva, det blir en reflexiv process som leder till ökad medvetenhet. För forskarna har säkerligen det akademiska utbytet inneburit en resa som delvis tagit en ny färdriktning. Denna bok manar därför till efterföljd. Antologins studier kan jämföras med vad Bengt Kristensson Uggle skriver om levnadsberättelser, de avspeglar inte alla upplevelser för livet går vidare. — Och det gör forskningen också.

Kerstin Gunnemark, Göteborg

1800-talets mediesystem. Mediehistoriskt arkiv 16. Jonas Harvard & Patrik Lundell (red.). Kungliga biblioteket, Stockholm 2010. 248 s. ISBN 978-91-88468-22-2.

1800-talet innebar en dramatisk utveckling av nya medier och kommunikationsformer samt en kraftig globa-

lisering. Stora förändringar i historiens förlopp har ofta förknippats med enskilda medier men de har samverkat med varandra. Det finns också en tydlig kontinuitet mellan gamla och nya medier. Bokens redaktörer argumenterar för begreppet mediesystem. Det innebär att betona förhållandet mellan den mediala helheten och dess ingående delar, men också kontinuitet och förändring, rollfördelning och rollförändring. I boken analyserar tio forskare mediesystemet under perioden 1830–1890. Artiklarna bygger på författarnas forskning inom medieområdet. I flera fall på deras avhandlingar.

I vår tid ökar antalet kommersiella medieformer kraftigt och koncentreras till allt färre och större medieföretag. Medieutvecklingen i vår egen tid och nätverksamhällets utveckling har lett till ett forskningsintresse för äldre och bortglömda medier. De äldre medierna betraktades i forskningen som avhängiga av samhällsförändringen. Boken vill visa på att medieutvecklingen också kan förklara samhällsutvecklingen, t.ex. kan politiken vara ett uttryck för det rådande mediesystemet.

Telegrafen infördes i mitten på 1800-talet, men överföring av meddelanden var inget nytt, skriver Jonas Harvard. Det nya var snabbheten. De höga kostnaderna för telegram ledde till ett ekonomiskt ordbruk och en särpräglad och kortfattad kommunikation som påminner om nutidens SMS-meddelanden. Telegrafnäten byggdes upp av statliga myndigheter, men i vissa länder fanns det farhågor för statsfientlig användning. Telegrafen är ett bra exempel på att gamla och nya medier samverkade för att åstadkomma den snabba kommunikationen. Telegrammen sändes med brevbärare, tåg och fartyg när så krävdes. Ursprunget till det som senare blev Reuters nyhetsbyrå bestod i att med hjälp av brevduvor överbrygga ett gap i telegrafledningen mellan Bryssel och Aachen. För att spara citerade tidningarna varandras telegram. Snabbheten berodde inte på telegrafteknikens teoretiska kapacitet utan den användes som argument och symbol för 1800-talets medieutveckling.

Johan Jarlbrink jämför läsvanorna på Blanchés Café och Äspö sockenbibliotek. Under 1800-talet bodde folk trångt, men det fanns även många ensamstående och inneboende. Kafélivet blev en fristad för männen där de intog sina måltider och läste tidningar. Den borgerliga kvinnan läste hemma. Under samma tid etablerades sockenbiblioteken. Till skillnad från kaféet lånades böckerna ut och man läste hemma. Läsning diskuterades i mitten på 1800-talet ofta som ett problem. Folk ansågs läsa för lite eller för mycket eller fel texter. Kaféernas läsare valde inte litteratur enligt det samtida bildningsi-

dealet och läste inte tidningsartiklar som hade ett allvarligare syfte. Man slås av en motsvarande debatt som handlat om internet. Sockenbiblioteket var däremot en del av samhällets styrsystem. Läsfrämjandet skulle skapa disciplin och bidra till en kristlig bildning. Tidningsläsandet förhindrade dock sockenbibliotekens utveckling.

1830- och 40-talen innebar ett kommersiellt genombrott av bokmarknaden i Europa och Sverige som möjliggjordes av boktryckarkonstens industrialisering. En författartyp som anpassade sig till bokmarknadens ekonomiska villkor etablerades. Dessutom ökade antalet kvinnliga författare. Utgivningen av skönlitteratur som häftesserier blev mycket framgångsrik och är ett viktigt inslag i det moderna mediasystemet, skriver Gunnel Furuland. Häftesserierna såldes genom subskription eller prenumeration och hade läsare i alla sociala skikt. Häftesserierna är bortglömda i forskningen eftersom de har ansetts sakna estetiskt värde, vilket också samtida litteraturkritiker hävdade. Nöjesläsningen har medverkat till att öka läskunnigheten. Numera diskuteras maktkoncentrationen inom medierna, men det är inga nya farhågor. Liksom häftesserierna lyckades konkurrera med etablerade bokförlag på 1800-talet har nätbokhandeln på 2000-talet expanderat på bekostnad av den traditionella bokhandeln. På internet kan små förlag bli synliga och konkurrera om kunderna.

Patrik Lundell skriver om nykterhetsivrarna som använde flera olika medier, vilket ledde till komplicerade sammanhang. Manuskript som cirkulerade blev pamfletter, böcker, stadgar, formulär, årsberättelser, fiktionsprosa, läseföreningar, nykterhetsbibliotek, processioner, middagar, böner, predikningar och tal. Den nya trycktekniken xylografin gjorde att bildmediet blev viktigt för att beskriva miljöer med alkoholproblem. Även den fysiska transporten av brev, trycksaker och föredragshållare ingår i nykterhetsfrågans medium. Dagstidningarna fick stor betydelse för nykterhetsrörelsen när den blev politiskt laddad under 1830- och 40-talen.

Diskussionerna som föregick beslutet 1865 om införandet av tvåkammarriksdagen är en utgångspunkt för Jonas Harvard att klargöra olika aktörers inflytande på det offentliga samtalet och hur den allmänna opinionen förändrades. Bakom kampanjen för reformen låg ett medvetet arbete att med hjälp av tidningspressen skapa stöd från allmänheten utan att de politiska motståndarna skulle kunna hävda att de styrde den allmänna opinionen. En viktig metod var de organiserade mötena med middag och upprättande av namnlistor som efteråt kunde redovisas i pressen. I namnlistorna visade yrket den

sociala bredden bland dem som stod bakom förslaget. Kungen engagerades för att hålla tal till förmån för reformivrarna, vilket tog udden av de konservativas kritik. Telegram som rapporterade om möten runt om i landet förstärkte känslan av en snabb omvandling av samhället. Reformmotståndarna saknade stöd hos pressen och fick göra sin röst hörd i stridsskrifter och i riksdagsdebatter.

Även Madeleine Hurd undersöker hur debatten för införandet av tvåkammarriksdagen speglades i dagstidningarna och deras beroende av andra medier. Tidningarna var inte opartiska språkrör i frågan om hur det svenska folket skulle representeras i riksdagen. Ibland t.o.m. förvrängde eller framkallade de opinioner. Författaren skriver att tidningarna var parasiter på andra sorters medier. Ett exempel är artiklar som utformades som personliga brev med dess stil och tilltalsform. Tidningarnas möten använde ceremonier och riter för att stödja det kollektiva minnet. De skulle få besökarna att bara minnas de positiva motiven samt skapa en känsla av högtidlighet och nationell gemenskap. Gamla riter som kungens skål eller folksången fick en ny politisk innebörd som anslöt till reformens målsättning. Tidningarna hävdade att reformen 1865 drevs på av folket runt om i landet, men när tvåkammarreformen införts återgick tidningarna att fokusera på Stockholm och den centrala makten. Författaren anser att dagstidningarna hade styrt denna utveckling.

Ulrika Torell och Christina Mattson inleder sin uppsats om annonsvisan med musikstycket "Release me", som skrevs 2007 för nya Saab 9-3 Cabriolet Biopower. Att använda musik för att sälja varor är mycket viktigt på den nutida globala marknaden. Metoden att använda musik för reklam är mycket äldre men möjligheterna har förbättrats genom teknikutvecklingen. Till julhandeln i Stockholm 1887 utgavs "Malles Annon-visbok". Gustav Mallander föddes i Stockholm 1840 och var skådespelare. Det är ett yrke som kräver medial kompetens. Visboken var ett häfte med 29 specialskrivna vixtexter som gjorde reklam för butiker, matställen och affärsverksamheter. Liksom skillingtrycken skulle de sjungas på välkända vis- och psalmmelodier. Idén byggde på en flerhundraårig tradition att skriva aktualitetsvisor. I slutet på 1800-talet blev affärernas skyltning och dekor allt viktigare för att locka kunder. Musik blev en utmärkt reklamkomponent.

I uppsatsen Nordiska museet och berömmelsens materialitet analyserar Andreas Nyblom föremål som hör samman med berömda personer. De kan uppfattas som laddade med symbolisk kraft. Företeelsen har med-

verkat till bildandet av ett nationellt kulturarv i form av Nordiska museets personhistoriska samling. Den påvisar förekomsten av en kändiskultur under 1800-talet. Intresset för kändisar uppstod inte med filmen och televisionen, men kändiskulturen blir mer genomgripande under 1900-talet. Under 1800-talets senare del blandades framstegstro med nostalgi och förebilder söktes både i historien och i samtiden. Informationsflödet förvandlar en avlägsen person till en nära bekant och ett föremål som tillhört personen förstärker närhetskänslan. 1800-talets personkult hade till syfte att framhäva goda förebilder. Det är under 1800-talet som biografier, statyer och vaxkabinetter blir populära. Porträttfotografiet fick sitt genombrott i mitten på 1800-talet och ledde till att allmänhetens intresse för politik och kultur orienterades mot personliga företrädare.

Magnus Rodell diskuterar 1850-talets mediesystem genom *Illustrerad Tidning*, som var den första regelbundet utkommande illustrerade aktualitetstidningen i Sverige. Uppsatsen undersöker hur den presenterade Krimkriget som medförde många nyheter i både vapen- och kommunikationsteknik. Krimkriget var bland de första exemplen på att bildjournalistik, litografisk teknik och storstadsunderhållning skapade en bild av kriget. Xylografin gjorde bildproduktionen billigare samt möjliggjorde kopiering av bilder ur andra tidningar. Uttryck som "verldens blickar" och "krigsteatern" blev vanliga. Krigsscenen presenterades med tvådimensionella panoramabilder som förmedlade fältherrarnas betraktande av slagfältet med kikare. Vid denna tid bjöds civila gäster in för att på behörigt avstånd se på kriget som en teaterföreställning. Tidningen liknades vid ett teleskop genom vilket kriget presenterades. Förutom panoramat presenterades porträtt på generaler och andra viktiga personer. Tevemediet och internet med ljud, bild och video är en fortsättning på temat "krigsteatern".

I samtliga uppsatser finns ett antal gemensamma nämnare. De hålls samman genom betydelsen av marknadskrafternas utveckling under 1800-talet, utvecklingen av den grafiska tekniken och inte minst telegrafien samt de politiska krafterna. Flera av mediesamhällets egenskaper och målsättning känner vi igen från vår egen tid. De utvecklades redan under 1800-talet. Utvecklingen mot dagens mediesamhälle har en mer än hundraårig historia. Mediernas idéer och målsättning har drivit på utvecklingen av kommunikationstekniken. Den har även varit en symbol för det moderna och illustrerat mediernas snabbhet.

Göran Sjögård, Lund

Louise Nyström: *Svenska bilder. I Anna och Ferdinand Bobergs fotspår efter hundra år*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2011. 398 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7331-456-5.

En av våra mest namnkunniga arkitekter, Ferdinand Boberg, föddes i Falun 1860. Men redan som ettåring flyttade han med familjen till gruvfogdebostället i Kärrgruvan, Norberg. Anna Scholander föddes 1864 i Stockholm. 1888 gifte de sig. Han var den ledande arkitekten runt sekelskiftet 1900 och hon var konstnär som bl.a. målade landskapsmotiv. Hon gjorde dessutom ritningar till gobelänger för Handarbetets Vänner, till keramik och glas.

Professor emerita Louise Nyström är en sentida släkting till Anna Boberg och har därför fått ta del av många berättelser om paret Boberg. De är utgångspunkten för boken *Svenska bilder. I Anna och Ferdinand Bobergs fotspår efter hundra år*.

Bob, som han kallades, fick sitt genombrott med ritningar till brandstationen i Gävle. Därefter fick han i uppdrag att rita många välkända byggnader, som posthuset i Malmö. I Stockholm ritade han bl.a. Waldemarsudde, Thielska galleriet, det hus som senare kom att kallas LO-borgen, Rosenbad och till sist NK-huset. Därefter var de stora uppdragen slut för hans del. Nya idéer hade fötts. Men dessförinnan hade han varit arkitekt för Stockholmsutställningarna 1897 och 1909 samt Baltiska utställningen i Malmö 1914, som han fick mycket kritik för. Han hade också ritat svenska ambassader utomlands.

Efter ett besök i Bergslagen fick Bob 1915 idén att teckna av hela det svenska kulturarv som han såg försvinna i och med industrialiseringen och moderniseringen av Sverige och som förändrade både landskap och bebyggelse. Tillsammans med Anna gjorde han årliga resor runt om i landet och tecknade och målade av svensk kulturhistorisk bebyggelse. Anna skrev livfulla och humoristiska dagböcker där hon ofta ger detaljerade beskrivningar av bl.a. kyrkointeriörer. Flera av dagböckerna finns arkiverade, men några av dem har inte kunnat återfinnas.

Bob ville ge ut *Svenska bilder från 1900-talets början* och där skulle ingå 1000 kolteckningar. Han hade sett hur gruvor, hyttor och smedjor höll på att överges och de gamla träkåkarna i bl.a. Stockholm rivas. Många blev nostalgiska när de tänkte på den tid som flytt. Men nya arkitektoniska vindar hade börjat blåsa, bl.a. med Gregor

Paulssons *Den nya arkitekturen* (1916) och *Vackrare vardagsvara* (1917).

Många hade fått det svårt under första världskriget, men om Bob kunde få finansiering för *Svenska bilder* så skulle han och Anna klara sig bra. Ett konsortium bestående av ett 50-tal medlemmar bildades och dessa skulle betala ett årligt belopp. Som ersättning skulle de få var sitt av de femtio exemplar med 1000 kolteckningar som skulle tryckas. Därefter skulle plåtarna förstöras.

1916 hade Bobergs fått en Scania Vabis av 1914 års modell, som de kallade Tussirullan, med chaufför till sitt förfogande. Louise Nyström ger en översikt över deras resor 1915–24. Bob är väl förberedd när de reser ut och har studerat både böcker och tidskrifter samt frågat ut vänner och bekanta. De följer en upplagd resrutt, men gör gärna avstickare till orter som slutar på ”hytta” eller ”fors”. Där hoppas han finna spår av gammal järnhantering, men ibland blir han besviken över att allt redan är borta.

Makarna Boberg var mycket konservativa och inte nöjda med arbetarrörelsens reformpolitik vid sekelskiftet 1900. Folk flyttade in i moderna bostäder, vilket Bobergs uppfattade som förstörelse av det svenska kulturlandskapet och de ansåg att det gällde att bevara gammal kultur. De hade svårt att acceptera det nya välfärdssamhället. Nationalismen växte sig allt starkare, likaså rasismen. 1921 beslöt den svenska riksdagen att inrätta det första rasbiologiska institutet i världen. Även Bobergs var införstådda med dessa idéer.

Efter dessa inledande kapitel följer beskrivningar från Bobergs resor. Nästan varje år gick resan till Bobs gamla hemtrakter i Bergslagen, dock med undantag för de år då det rådde bensinbrist, då stannade de i närheten av Stockholm. Kapitlen är rikt illustrerade med Bobergs teckningar och nytagna fotografier.

Louise Nyström sökte i olika arkiv efter teckningar som anknyter till dagböckerna. I Nordiska museets arkiv fann hon en förteckning över 3026 blyertsteckningar (av ursprungligen totalt 3050). Hennes första plan var att hon och hennes man skulle ägna några år åt att resa runt och söka upp byggnaderna på teckningarna och fotografera dem. Men det skulle visa sig vara ogörligt. Istället lyckades hon få Ines Uusmann, då Boverkets generaldirektör, att stödja projektet. Drygt 220 personer ställde upp för inventeringen och fotograferingen, helst ur exakt samma vinkel som Bob hade tecknat ifrån. I vissa fall var byggnaderna rivna och ersatta, men många stod kvar och återfinns avbildade i boken.

Att Bobergs inte själva fotograferade berodde på den tidens tunga och otympliga utrustning.

En föregångare till Ferdinand Boberg var Nils Månsson Mandelgren (1813–1899). Han växte upp i Skåne under fattiga förhållanden, men tack vare familjen De la Gardie på Kulla Gunnarstorp fick han möjlighet att studera på Konstakademien i Stockholm. Han blev utsänd av riksantikvarien Bror Emil Hildebrand och reste runt i Sverige och avbildade byggnader, föremål, dräkter m.m. Bengt Jacobsson fann Mandelgrens samlingar i källaren till Lunds universitets konsthistoriska institution och räddade dem undan mögeldöden till Folklivsarkivet i Lund, där de numera försvaras.

En modern efterföljare kan man enligt Nyström kanske kalla Jan Jörnmark, som har samlat sina bilder i böcker om övergivna platser.

Förutom en mängd tabeller över byggnader m.m. från Bobergs inventering 1915–24 och den senare uppföljningen avslutas boken med att Louise Nyström besöker Dalarna i Annas fotspår. Det är spännande att läsa resultatet av en sådan resa nästan hundra år senare. Nyström besöker bl.a. Brunnsvik och därför tycker jag att hon borde varit lite noggrannare med att skriva Karl-Erik Forsslunds namn korrekt, han är ju inte vilken Forsslund som helst utan författaren till *Med Dalälven från källorna till havet*.

Svenska bilder. I Anna och Ferdinand Bobergs fotspår efter hundra år är en intressant och vacker bok som varmt rekommenderas. Den kan också fungera som reseguide för den som själv vill söka upp de olika platserna.

Margareta Tellenbach, Bjärred

Heritage, Regional Development and Social Cohesion. Peter Kearns (red.). Fornvårdaren 31. Jamtli förlag, Östersund 2011. 222 s. ISBN 978-91-7948-235-0.

Den antologi jag har i uppdrag att recensera är en konferensskrift från Östersund och Jamtlis ambitiösa flora av skrifter. Den baseras på bidrag från en PASCAL-konferens, hållen i Östersund i juni 2010, med ett tema som rörde kulturarvets roll för regional utveckling och pedagogik. Konferensen var internationell i sitt anslag och innefattade ett flertal internationella gäster (med tonvikt på Sydafrika och Kanada), liksom även svenska bidrag. Antologin består av inte mindre än 16 bidrag av varierande karaktär och djup. Somliga är korta rapporter från projekt under arbete eller i retrospektivt

ljus, andra bidrag har en mer tematiskt analyserande utgångspunkt. Med det sista har jag redan signalerat antologins svaghet – en läsare som *inte* deltog på konferensen (t.ex. undertecknad) har svårt att tillägna sig många av bidragens syftningar och sammanhang. Det återkommande temat för boken är ”livslångt lärande” och hur detta kan förenas med kulturvård och museal verksamhet. Ett angränsande tema som också förefaller ha dryftats är kulturarvets roll för nationsbyggande (identitet) samt dess mer praktiska roller för ekonomisk utveckling (företagande).

Antologins förtjänst är att den på många ställen ger konkreta exempel på hur man på sina håll har försökt tolka och implementera utbildning av unga och vuxna utifrån rådande EU-missiv om framtidens eskalerande behov av livslångt lärande. Denna bildnings- och fostringsambition riktas inte sällan mot s.k. minoriteter, eller ”underprivilegierade grupper” som exempelvis arbetslösa ungdomar. Att museer till synes villigt åtar sig rollen som folkupplysare och fostrare ligger i den institutionella roll och självsyn som sektorn har utarbetat under hela 1900-talet. Flera bidrag i antologin ger exempel på projekt och försök att stärka den kulturella identiteten och självkänslan hos allt från kollektiva grupper signalerade som etniska minoriteter, eller individer i egenskap av arbetslös ungdom etc. Flera bidrag visar också på svårigheten att såväl framgångsrikt organisera som mäta effekterna av sådana satsningar. Jag kommer i det följande att ge endast några exempel.

Italienskan Margareta Sani talar i sin artikel om ett ökat behov hos de professionella att skaffa sig bättre omvärldsliga och kulturanalytiska kunskaper för att kunna skapa mer samtidsinriktade och dagsaktuella utställningar. Behovet innefattar även ”strategic partnerships” med såväl besökare som (ospecifikt) sociala aktörer. Om museet ska bli en bidragande institution för livslångt lärande, måste den själv omfamna det koncept denna fras signalerar: individens vilja att ständigt revidera och vidga kunskaps horisonten.

Skotten Mark O’Neill behandlar i sin artikel museerna i Glasgow och deras roll för en ökad demokratisk förmedling och transformering av kulturarv. Hans slutsats är att det tidiga 1900-talets elitistiska förmedling – där den rätta, entydiga och högkvalitativa kulturen fördes ut till folket – numera har övergått till en självsyn där museet bidrar till ekonomisk tillväxt (turism) och senmodern upplysning (s.k. storytelling och konstruktivism).

Sofia Kling från Jamtli och Nordic Centre for He-

ritage Learning (NCHL), behandlar från rollen som projekt-kordinator frågan om ”learning outcomes” och svårigheten att såväl genomföra som att mäta effekterna av olika satsningar på kulturarv och lärande. Hennes projekt har analyserat just frågan om ”what visitors and participants learn, how they learn, and whether or not there is a possible socioeconomic gain here”. Utgångspunkten är EU:s direktiv för livslångt lärande i allmänhet, och i synnerhet det som benämns som Generic Learning Outcomes (GLO). Dilemmat, som Kling har delat med samtliga föregångare som försökt ”mäta” museernas potential till lärande, är svårigheten att entydigt definiera begreppet lärande. Med en generös tolkning kan i princip *allt* som gett ett intryck och stimulerat till reflektion definieras som lärande, men vad innebär då det för museipersonalens vilja att göra en skillnad, att verka för bildning?: ”what happens with the concept of learning if more or less everything is defined as learning”? Till detta kommer svårigheten att mäta: visst, man kan fråga besökaren om hon/han har lärt sig något – men hur vet vi hur denna/denne förhåller sig till konceptet lärande, och hur vet vi att intrycken från besöket eventuellt kvarstår och bidrar till någon form av sammansatt kunnande i en framtid? Klings slutsats förefaller vara att våra mätkriterier för historiebruk antingen är för trubbiga (och att de i så fall borde kompletteras med ”mjuka faktorer” som inkluderar effekter som exempelvis ökad individuell självkänsla och livskvalitet) eller så borde museet bättre anpassa sig till de aktuella mätkriterierna för framgång. Kling, liksom kollegan Anna Hansen som i sin artikel behandlar volontärernas roll i de historiebrukande sammanhangen, lutar åt att de förstnämnda ”mjuka värdena” borde uppmärksammas mer. Som Albert Einstein lär ha sagt: “Everything that can be counted isn’t always counting, and everything that counts can’t always be counted.”

Museichefen Henrik Zipsane behandlar i sin artikel två projekt vid NCHL, där utgångspunkten har varit att med stöd i kulturarvsrelaterad verksamhet stimulera skoltrött ungdom att öka sin självkänsla och vilja att ta itu med sin framtid. Enligt den statistik som Zipsane lägger fram hade deltagarna i det första projektet resulterat i att ca 40 % gick tillbaka till utbildning medan 10 % fick arbete – det andra projektet uppvisade också förhållandevis goda resultat. Zipsanes slutsats är att projekten var en framgång, samt att de kostade förhållandevis små summor pengar, sett i relation till andra traditionella arbetsmarknadsåtgärder. Fortsättningen av artikeln ägnar sig åt faktumet att det har visat sig svårt att låta kommun

eller myndigheter permanenta de specifika aktiviteterna för nämnda målgrupp. Välfärdsystemets mekanismer tycks (ofrivilligt) kunna sätta käppar i hjulen. Olyckligt för läsaren är att vi emellertid aldrig blir introducerade i vilka konkreta kulturarvsaktiviteter satsningarna baserades på. Det är därmed svårt att ta ställning för eller ta lärdom av den verksamhet Zipsane vill slå ett slag för.

Bokens andra tema rörde som sagt detta med kulturarvsturismen och regional utveckling. Länsantikvarien Lillian Rathje påpekar i sin korta artikel att hennes arbetsfält alltmer har breddats från det traditionella värnet för materiellt kulturarv, till att numera också innefatta immateriella faktorer som har bäring mot identitet och turism. Ambitioner och synsätt redovisas i samband med ett projekt som drevs 2009 och baserades på temat natur- och kulturarv i Vålådalen. Forskarna Catarina Lundström och Wilhelm Skoglund redovisar det treåriga projektet Ullforum som startade 2008 och hade som huvudtema att undersöka och understödja traditionell får- och ullbaserad näring. Frågan gällde huruvida traditionell och hantverksbaserad ullproduktion kan återupptas och göras hållbar, ur såväl ekologisk, kulturell som ekonomisk synvinkel. De båda nämnda artiklarna påtalar vikten av lokal förankring och nischade produkter, men ger i princip inga exempel på hur visionerna bättre ska konkretiseras till hållbar näring.

Min sistnämnda slutsats präglar tyvärr många av antologins bidrag. Universitetslektorer Robert Hamilton och Lynette Jordan skriver exempelvis om de statliga satsningarna på s.k. Learning Cities i Storbritannien. Den allmänna bakgrunden är ökad arbetslöshet och utlokaliserad tillverkning till låglöneländer; svaret är företagsinkubatorer, fler bredbandsuppkopplingar och en uppmuntran till gemene man att satsa på livslångt lärande. Nämnda författarens definition på livslångt lärande är att det a) ska bidra till ekonomisk tillväxt, samt b) bidra till ökad social harmoni. Uppenbart kan man ana en viss pragmatism här i jakten på att tilldelas EU-stödmedel, men får man tro författarna har de olika satsningarna och de upprättade nätverken mellan Learning Cities i Storbritannien varit framgångsrika. Kraftansträngningar på nya former av utbildning, samt kulturella och miljörelaterade aktiviteter, bidrar till att stärka den lokala självkänslan. Men, som författarna också påpekar, man måste se upp med risken att insatserna blir alltför kortsiktiga och instrumentella. Önskan att bli en kunskapsregion och att med hjälp av modern "city branding" göra sig synlig i en globaliserad marknad, får inte bli ett spel med tomma floskler och

kortsiktiga aktiviteter som i det längre perspektivet visar sig verkningslösa.

Antologin *Heritage, Regional Development and Social Cohesion* ger en mängd exempel på imponerande försök och ansträngningar för att implementera kulturarvet som en aktiv part i sociala, utbildningsrelaterade och ekonomiska tillväxtprojekt. Som läsare hade man önskat sig fler konkreta redovisningar om vad som verkligen pågår. Det hade också varit intressant att få exempel på sådant som påtagligt har visat sig fungera mindre bra, parallellt med vad som har lyckats bättre. Men som en ingång till många nya nischer inom den ständigt breddade kulturmiljövärdan är antologin trots detta ett välkommet bidrag. Den visar på att museiverksamhet och kulturminnesvård inte längre bara handlar om att samla, vårda och visa föremål och avgränsade miljöer. Kulturarvet rör oss alla, på djupare och mer livsavgörande plan än vi kanske tror.

Richard Pettersson, Umeå

Svante Nordin: *Varför idéhistoria? En ämnesintroduktion för studenter*. Studentlitteratur, Lund, 2011. 85 s. ISBN 91-44-06056-4.

Idéhistoria vad är det, egentligen? Det tycks ju kunna handla om allt mellan himmel och jord. Idéhistoriker har skrivit om hälsobrunnar, filosofer, katter, universitet, Norrland, intellektuellas liv, kemi och fysik, mörker och ljus, tiden, utopister, lärda kvinnor och skötsamma arbetare och mycket, mycket mer. Ronny Ambjörnsson, som skrivit väldigt många spaltmeter om idéernas historia, sa en gång att idéhistoriker ägnar sig åt det tänkta livet, medan historikerna sysselsätter sig med det levda livet. Historia som vetenskap vill ta reda på vad som egentligen hände, sägs det. Det är en skiljelinje så god som någon, om än lite för drastisk.

Det ämne som i Sverige benämns idéhistoria eller idé- och lärdoms historia tangerar en lång rad andra discipliner. På sätt och vis skulle man kunna säga att ämnet i sig är interdisciplinärt. Även om man generaliserar och säger att idéhistoriker ägnar sig åt idéer, föreställningar, tankar och uppfattningar och att dessa studeras ur ett historiskt perspektiv, tycks påståendet kräva reservationer. Blickar vi ut över världen kan vi notera att där existerar en lång rad akademiska discipliner som ryms inom vår inhemska idéhistoria. Om vi begränsar oss till den angloamerikanska akademiska sfären återfinns vi ämnen som Intellectual history, History of Ideas, His-

tory of Science, History of Technology och History of Medicine; alla kan känna sig hemma inom idéhistoria så som den uppfattas och bedrivs i vårt land.

Man skulle också kunna säga att idéhistoria ägnar sig åt tankar, begrepp och bilder som ”gestaltar verkligheten”. Så formulerar sig Svante Nordin, professor i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet. Det gör han i en mycket liten bok som är en introduktion för studenter och som heter *Varför idéhistoria?* Vad idéhistorien handlar om är kanske det mänskliga medvetandet, skriver han. En gång behandlade idéhistoriker nästan alltid det som kallats den lärda historien. Några äldre akademiker säger än i dag just lärdomshistoria. I centrum för intresset för lärda idéer stod vetenskapen och tidigare i synnerhet den mycket långsamma och komplexa förändringsprocess som kallats den vetenskapliga revolutionen. Den sidan, vetenskapshistoria, har fortfarande en mycket stark ställning inom svensk idéhistoria. Däremot spelar den en rätt undanskymd roll i *Varför idéhistoria?*

Eftersom idéhistorien ägnar sig åt just idéer, världsbilder, föreställningar och tankar har den också rätt vaga gränser. Det betyder att den även försöker förstå det som andra vetenskaper ägnar hela sin uppmärksamhet. Man kan inte förklara naturvetenskapens utveckling utifrån kvantfysik eller molekylärbiologi. För det krävs kulturvetenskaper och Nordin betonar att idéhistoria är just en humanistisk disciplin. Däremot har människans föreställningar om naturen och om människan själv stått centralt i idéhistorisk forskning och utbildning. Därigenom upprättar detta humanistiska ämne en relation till naturvetenskaperna, till filosofin och psykologin. Idéer om samhället som handlat om den bästa staten, samhällets drivkrafter, vad som passar människan och om ett drömt idealsamhälle länkar idéhistorien till statsvetenskap, ekonomi och politisk filosofi. När världen växte och kontakterna mellan kulturer och civilisationer problematiserades, utvecklades idéer om just kulturers värde och deras möte, vilket förbinder idéhistorien med antropologi, etnologi och geografi. Men idéer spelar också en viktig roll i vardagen, betonar Nordin. Det handlar om förhållandet mellan män och kvinnor, om synen på barn, sexualitet och familj. Idéhistorikern kan intressera sig för idéer om sjukdomar, ålderdom och ungdom. ”Människan”, skriver författaren, ”har utformat tankar om minne och glömska, om födelsen och döden, om glädjen och sorgen, om brott och straff.” Och vi vet att dessa idéer ständigt har skiftat. Detta gränsöverskridande är en förklaring till varför idéhi-

storiker ofta kan spela en viktig roll i tvärvetenskapliga och andra samarbeten över vetenskapens ibland lite för rigida gränser. Det är säkert också en orsak till att så många idéhistoriker spelat en viktig roll i kultur- och samhällsdebatten. Och Svante Nordin själv tillhör otvetydigt denna grupp.

Den 85 sidor korta *Vad är idéhistoria?* består av tio kapitel. Så naturligtvis kan inget av dem behandlas uttömmande när titelns stora fråga ska besvaras. Det blir lite smått och gott och, särskilt när det gäller svensk idéhistorisk forskning, rätt rapsodiskt och nyckfullt presenterat. Något representativt urval är det inte fråga om. Svante Nordin döljer inte att hans perspektiv på idéhistoria som akademisk disciplin är subjektivt. ”Idéhistoria är studiet av historien ur begreppslighetens synvinkel”, skriver han. Det viktiga är därigenom inte vilka områden som studeras, utan vad idéhistorien uppmärksammar när den exempelvis riktar sökarljuset mot religion, politik, rättsväsende, vetenskap eller ”litteratur”. Det handlar om tolkning, mening och förståelse. Men det är uppenbart att Nordin är mer intresserad av filosofins, politikens och begreppens historia än av miljöns, naturens, teknikens och medicinens historia. Detta trots att han anser att denna inriktning på begrepp inte utesluter ett idéhistoriskt studium av dessa nämnda storheter. Boken kan nog ändå fungera väl som en introducerande text för nya studenter. Men det förutsätter en förståelse av att den lilla skriften i mångt och mycket handlar om författarens egen syn på vad idéhistoria är för slags ämne.

Den enda inflytelserika idéhistoriker som porträtteras (lite) utförligare är Isaiah Berlin, kanske allra mest känd för sin omdiskuterade distinktion mellan negativ och positiv frihet. Ur den svenska idéhistoriens synvinkel framstår Berlin som allt annat än inflytelserik, vare sig för en äldre eller yngre generation idéhistoriker. Det är nog inte heller Berlins eventuella influenser på idéhistorien som vetenskap som förklarar detta lilla porträtt. Jag tror snarare att det för Nordin handlar om att presentera en ideal gestalt. Berlin är en gudabenådad stilist, han är spränglärd, rör sig över vida intellektuella vidder och det han behandlar har resonans i nutiden. Nordin sammanfattar: ”Hos Berlin blev själva inlevelsen i de mest olika tankeformer och föreställningsvärldar på en gång ett forskningsimperativ för idéhistorikerna och en del av ett humanistiskt patos.”

Svante Nordin argumenterar väl för ”sin” idéhistoria. Många fler borde skriva sin. Jag delar inte fullt ut hans förkärlek för den ”intellektuella” historien och

begreppen, men vid min läsning har jag bara noterat två ”fel”. Han har stavat Roger Qvarsells namn fel och han hävdar att naturvetenskaperna hämtar sin legitimitet ur ”nytta”. Jag förnekar inte att nyttan förs fram som argument för naturvetenskap. Men om vi betraktar de riktigt penninglukande naturvetenskapliga projekten, då kan man knappast hävda att det är nyttan som står i centrum. Eller som Marie-Louise Samuelsson skrev så underfundigt i *Expressen* (29/10 2011) med anledning av debatten om onyttiga utbildningar:

”Och om nyttomaffian får sin vilja fram är det lika bra att Sverige slutar medfinansiera CERN-laboratoriet och LHC-acceleratorn där forskare i årtal har letat efter Higgs partikel, den som man inte ens vet om den finns. Vilket är ett alldeles underbart exempel på fritt kunskapssökande och på att forskning måste ske på lång sikt och utan resultatgaranti.”

Det sistnämnda tror jag Svante Nordin skulle hålla med om.

Kjell Jonsson, Umeå

Walter Repo: *Folkhemmets äventyrare. En biografi om forskningsluffaren Rolf Blomberg*. Bokförlaget Atlas, Stockholm 2011. 335 s., ill. ISBN 978-91-7389-380-0.

”Forskningsresanden Rolf Blomberg, direkt från Brasiliens urskogar med unika färgbilder.” En affisch med de orden drog under 1950-talet fulla hus till föreläsningssalarna i det svenska folkhemmet, där det exotiska flyttade in i olika skepnader, från svartmålad gipsskulpturer till böcker med titlar som *Min far är kannibal*. Den svenska tryggheten och ordentligheten fick motpoler med exotismens förtecken, och forskningsresanden kom att fylla en viktig funktion som länk mellan Sverige och stora världen. I vår tid är äventyrsresor en nisch inom turistnäringen, men då var det synonymt med mer eller mindre realistiska drömmar.

Gemensamt för dem som blev kända som forskningsresande var att de tog folkbildning som en livsuppgift – och en nog så ofta viktig inkomstkälla – och uppskattades i de breda samhällslagren, men själva nästan alltid hade sin bakgrund i överklassen eller den övre medelklassen. Det gäller exempelvis den sist adlade svensken Sven Hedin, greven Eric von Rosen, baronen Erland Nordenskiöld, professorssonen Sten Bergman samt Rolf Blomberg vars far var chefarkitekt vid NK. Visst fanns det personer med arbetarklassbakgrund som

reste ut i världen och även kom ut med en och annan reseskildring, men epitetet forskningsresande förutsatte något mer än resor och äventyrlighet à la Jack London: en förmåga att bidra till forskning och folkbildning.

I Tord Wallströms bok *Svenska upptäckare* (1983) säger Blomberg att forskningsresande för honom bara är ett finare ord för luffare, men att han gott kunde tänka sig titeln ”forskningsluffare”, eftersom han haft ambitionen att göra vetenskapen tjänster, vilket han också gjorde genom att bl.a. upptäcka tidigare okända djurarter. Men i folkhemmet var det forskningsresande han kallades på affischer och bokomslag när han redogjorde för sina expeditioner till Galapagosöarna, Amazonas och Indonesien.

Den som avslutade det klassiska forskningsresandets era för svenskt vidkommande var just Rolf Blomberg, och om honom har reportagejournalisten Walter Repo nu utkommit med en biografi som har den välfunna titeln *Folkhemmets äventyrare*. Här ges en mångfasetterad bild av Blombergs levnadsöde, men också av hans betydelse för att prägla svenska folkets världsbild, att öppna dörren på glänt till världen långt bortom vardagen. När han gick bort 1996, vid 84 års ålder, blev det bara några notiser i pressen, men en gång, på 1950-talet, röstades han faktiskt fram såsom Sveriges populäraste person – näst kungen.

Det skulle ha varit möjligt att med hjälp av Blombergs rika produktion av böcker, artiklar och dokumentärfilmer ställa samman en bok om hans äventyr. Men Repo har inte nöjt sig med det. Han har rest i Blombergs fotspår (bl.a. i det otillgängliga området Llanganati, där den legendariska inkaskatten tros finnas gömd), uppsökt hans barndomsmiljöer, gått igenom dagböcker och korrespondens samt intervjuat hans barn. Blombergs skiftande verksamheter – resenär, författare, tecknare, fotograf, föreläsare, krigskorrespondent, miljö- och människorättskämpe, samlare av naturalia och etnografika för museer samt därtill skattsökare – rymmer mer än vad man kan tänka sig vara möjligt i ett enda liv men som ändå var det. Det vore frestande att avfärda honom som sensationsmakare och mytoman, men sådana tankar jagas snart bort vid läsningen av Repos skildring som rakt igenom handlar om verklighet.

Vi som har fascinerats av Blombergs reseskildringar och inspirerats till långresor finner precis vad vi väntar oss i den här boken och mer därtill. Då tänker jag särskilt på allt det där som inte står i hans böcker, eller på sin höjd kan anas mellan raderna: knackig ekonomi, trassligt familjeliv och beroendet av alkohol. En stor förtjänst

med Repos bok är att han inte stannat vid äventyren i de djupa urskogarna och redovisat dessa i kronologisk ordning, utan även sökt nå in i djupet av Blombergs personlighet, och det tycker jag han lyckats rätt väl med i de tematiska kapitlen samt intervjuerna med barnen, även om vi lämnas med en del frågor som kanske inte går att besvara nu när huvudpersonen själv inte går att intervjua längre.

Enligt Repo fanns det två stora inspirationskällor bakom Blombergs beslut att söka äventyret i tropikerna: Eric von Rosens *Från Kap till Alexandria* (1912) och den tyske officeren Leo Parcus *Schiggi-Schiggi* (1928), den senare en pseudodokumentär med djungelmotiv från Bolivia. När Blomberg själv nämnde Parcus bok var det för att förklara sina pojkdrommar, men Repo verkar helt ha missat den betydelse som Erland Nordenskiöld hade. I sitt kapitel till antologin *Erland Nordenskiöld. Forskare och indianvän* (1992) nämner kulturanthropologen Jan-Åke Alvarsson hur Blomberg en gång berättat för honom att ”det var när han såg Nordenskiölds foto av *Ashuslayfiskare gå över Pilcomayo* [i *Indianlif*, 1910] som han bestämde sig för att resa till Sydamerika”. Jag har en inspelning av ett radioprogram med Blomberg (P1, 1981-08-11) – närmare 20 år efter det att han enligt Repo gjort bland det sista för svensk radio – och där nämner han hur betydelsefull Nordenskiölds medmänskliga syn på de sydamerikanska indianerna varit för hur han själv från första stund sökte möta dem. Nordenskiöld, professor i vad som då kallades etnografi, nämns bara på ett ställe i Repos bok och då i förbigående såsom ”forskningsresande”.

”Konststudier och värnplikt följdes av hugskott som egenföretagande reklamman”, uppger Repo också. Det är riktigt, men något som Blomberg skriver om sina ungdomsår i boken *Sydvärt* (1947) borde ha motiverat mer om konststudierna: ”Konsten – som jag skrev med ett skyhögt K – ansåg jag vid denna tidpunkt vara det enda som hade något riktigt värde i livet ... Min dröm var att som en Gauguin få slå mig ner på en tropisk ö och producera mästerverk.” På andra ställen i Repos biografi framgår att Blomberg ofta tecknade och själv illustrerade sina två första böcker. Därtill utgav han – vilket Repo inte diskuterar – den av honom tecknade boken *Nya Smålands upptäckt* (1948), vilken är en drift med upptäckarbranschen. Vad betydde det psykologiskt för Blomberg att inte bli *den* konstnär han en gång drömt om, målaren? För en konstnär *var* han verkligen, inte bara som tecknare utan också som fotograf, och hans fotokonst har nu vunnit erkännande i såväl USA som i

hans andra hemland, Ecuador (vilket Repo också noterar). Såsom en liten fotnot till citatet om hans aldrig förverkligade Gauguindröm kan jag nämna att han i ett brev till mig 1983, efter det att jag nämnt min då planerade första resa till Polynesien, berättade att han fortfarande längtade till denna övärld och tänkte försöka övertala sin hustru att följa med dit i stället för till Sverige. Så blev det väl inte, men klart är i varje fall att han inte helt växt ifrån sin gamla Gauguindröm.

Apropå konsten och hustrun, så tycker jag att bilden av Blombergs tredje (och sista) hustru blir en smula ensidig och otydlig. Skildringen av den kalla styvmodern är ju välkänd från litteraturen och kan självfallet ha fog för sig, men ändå undrar jag om den är rättvis i den här boken. Även om det framgår av Repos framställning att Araceli Gilbert, som hon hette, räknas som en av Latinamerikas främsta konstnärer, känns det missvisande när han i en bildtext skriver att hon vacklade ”i rollen som styvmor och hemmafru till en resande man”. Visserligen arbetade hon kanske hemma, men hon hade verkligen en egen karriär också, och med tanke på Blombergs syn på konst är det väl inte helt ointressant att han själv – efter att ha förlorat sin första hustru genom skilsmässa och den andra i sviterna efter en förlossning – fick ett livslångt äktenskap med en framstående konstnär som dessutom torde ha varit betydelsefull för familjeförsörjningen.

I Repos bok passerar många kända vetenskaps- och kulturpersonligheter revy, och ett personregister skulle ha gett den en ökad användbarhet. Den bild man får av Sten Bergman tycker jag inte ger rättvisa åt den man som i upptäckarsammanhang kallats ”den siste av de stora”. Att Bergman skulle ha hållit 6 000 föreläsningar avfärdar Repo såsom omöjligt. Men Bergman var en oerhört populär person i folkhemmet – under flera år en av de populäraste radiorösterna – och turnerade land och rike runt som föreläsare från 1920- till 1960-talet. Han gjorde bra mycket mer än att hålla på med ”kannibalradio”, som Repo uttrycker det, och den nasalt knarriga röst som kan förefalla gammalmodig i nutida öron var hans speciella signum – varje stavelse gick fram till åhörarna. Samtidigt kan man påpeka att det han hade att berätta om Nya Guineas kannibaler ”gick hem i stugorna” (för att använda ett folkemskt uttryck) – han talade t.o.m. in en skiva om detta. Sten Bergman förtjänar minst lika mycket som Rolf Blomberg epitetet ”folkhemmets äventyrare”, men var den utbildade biologen som skrev och talade som en lärd magister, medan

den autodidakte Blomberg, den eviga pojken, var en sorts verklighetens Tintin.

Att jag sedan personligen är en smula förvånad över vad Repo med stöd av Blombergs korrespondens skriver om filmregissören Torgny Anderberg – som Blomberg samarbetade med i flera dokumentärfilmer – är en annan sak. Han skulle inte ha känt något djupare engagemang för indianerna, och Blomberg skulle inte ha tjänat något att tala om ifråga om pengar från deras gemensamma filmprojekt, t.ex. klassikern *Anaconda* (1954). Jag lärde inte känna Anderberg förrän i slutet av hans liv, på 1990-talet, och människor kan ju förändras med åren, men jag upplevde i alla händelser Anderberg som genuint indignerad över indianernas situation i Amazonas. Därmed vill jag inte påstå att den bild vi får i Repos bok är felaktig eller orättvis, bara att jag skulle ha velat veta lite mer.

Repo skriver genomgående som reportagejournalist, vilket ger texten en rapphet och många sköna formuleringar, som när han arbetar med Blombergs efterlämnade material, insatt i dammiga pärmar: ”jag blåddrar så att krigstidens smuts fyller igen mina fingeravtryck”. Men den journalistiska stilen ger också bitvis en irriterande korthuggenhet med ofullständiga meningar som bryter av mot Blombergs mer konventionella berättarstil.

Vissa citat ur Blombergs böcker återges utan klar källhänvisning, och ibland blir det Repo skriver i anslutning till citaten direkt missvisande eftersom de hämtats ur samlingsvolymen men skrivits tidigare än vad man som läsare får klart för sig. Repo nämner exempelvis att Blomberg i sin bok *Äventyr i djungeln* (1962), först efter 24 år, beskrev hur han slutade jaga med gevär efter en skakande upplevelse på Borneo och höll sig till jakt med kamera istället. I själva verket var det i *Såna djur finns* från 1956, alltså efter 17 år, som han först skrev detta. Det finns även en och annan uppgift där Repo nog av bara farten blandat ihop saker och ting. Han nämner bl.a. att Blombergs sista bok, *Tropisk utsikt* (1976), var ”en volym med stoff från tidigare böcker”, men det var den inte alls, och eftersom Repo byggt ett kapitel på ett som har samma titel – ”Expedition Europa” – i den nämnda boken är det klart att han känner väl till den. Till småfelen, som antagligen bara vi gamla reptilvänner fäster oss vid, hör att *Reptilia* faktiskt inte var en stencilskrift utan en tryckt (men kortlivad) tidskrift och att sköldpaddor inte är några paddor.

Dessa påpekanden får tas för vad de är: resultaten av en Blombergsväns genomgång av en bok som är väl värd att läsa mer än en gång. Den bör skyndsamt översättas

till spanska så att man särskilt i Ecuador kan förstå bakgrunden till Blombergs fotokonst – ett ovärderligt kulturarv som man gärna hade velat se några prov på i boken, inte bara de ca 25 av biografisk karaktär som ingår och som mestadels tagits av andra. Men foton finns å andra sidan i hans egna böcker, och man får hoppas att Repos fångslande och inlevelsefulla biografi blir en språngbräda för nya läsare till den bokskatt ”folkhemets äventyrare” lämnat efter sig.

Thomas Malm, Lund

Västerhavets kulturarv. Kulturmöten i skandinavisk periferi. Aina Aske och Maria Forneheim (red.). Göteborgs stadsmuseum, Göteborg och Larvik kommune 2011. 165 s. ISBN 978-82-997846-2-7.

Att i stället för att skriva nationshistoria utifrån givna territoriella gränser välja ett innahav som studieobjekt var ett innovativt grepp som Annalesskolans nestor Fernand Braudel prövade i en epokgörande bok om Medelhavet, utkommen vid 1900-talets mitt. Den rums- och kulturskapande roll som spelats av haven, onekligen mer sammanbindande än särskiljande i äldre tiders kommunikationssystem, är uppenbar. Att det var sjöförbindelserna som var nationsbildande illustreras väl av hur de danska och svenska rikena under tidig medeltid tog gestalt. Braudel har fungerat som inspirationskälla även för de böcker som ägnats Östersjön, där Hansetidens städer blivit bestående nav i kommunikationssystemet. Självfallet kan själva etiketteringen, naturlig för medeltidens tyska sjöfarare, förorsaka huvudbry i de baltiska staterna. I stället för Östersjön har hos exempelvis esterna Västerhavet blivit den gängse och mer adekvata benämningen. På ett allmänt plan är det värt att tillägga att tillkomsten av institutioner som Medelhavsmuseet och Östersjöinstitutet vittnar om betydelsen av det maritima och geopolitiskt präglade synsättet.

I analogi härmed har nu ett försök gjorts att analysera Västerhavet, som för oss svenskar är en samlingsbeteckning på Skagerrak och Kattegatt, men även kan inkludera Nordsjön, ja ibland till och med Nordatlanten. Det har skett i ett ambitiöst projekt, som efter ett flerårigt samarbete mellan universitet och museer med seminarier, föreläsningar och utställningar nyligen utmynnat i antologin *Västerhavets kulturarv*, redigerad av museiintendenterna Aina Aske i Larvik och Maria Forneheim i Göteborg. Universitetet i Göteborg och

dess stadsmuseum samarbetar här med Vestfold fylke med Larvik i centrum liksom med Aarhus universitet och landsbygdsmuseet i Gammel Estrup, beläget på Djursland i östra Jylland. Inte heller denna gång är etiketteringen oproblematisk då Västerhavet, naturligt för oss svenskar, inte är självklart givet utifrån ett sydnorskt eller jylländskt perspektiv. Därtill kommer att den uppgift man tagit sig an, nämligen att fånga kulturuttryck och kulturspridning i området kring Skagerrak och Kattegatt ingalunda hör till de lättaste. Havens benämningar är ursprungligen nederländska och gränsen innanhaven emellan dras längs en tänkt linje mellan Skagen och Marstrand medan Kattegatt söderut begränsas av en linje norr om Själland och Fyn.

För dem som bor kring detta saltstänkta territorium är namnen inte omedelbart identitetsskapande. För att avhjälpa bristen har Evert Taube, som trots övriga förtjänster knappast är så vetenskapligt renommerad, blivit apostroferad i två av antologins bidrag. I ”Jag kommer av ett brusand’ hav” tar denne utifrån sin uppväxt på Vinga fyr och ett seglarperspektiv det vattenrike i besittning som antologin avhandlar och där strändernas nationella tillhörighet tycks ha mindre betydelse. Människorna i gränslandet, som inte alltid vetat på vilken sida de hört hemma, har lätt blivit marginaliserade. Utifrån sin nordbohusländska bakgrund fångar Taubes äldre författarkollega Emily Flygare-Carlén kärnan i identitetskonflikten med orden: ”Grannskapet till Sverige, då Bohuslän var norskt, och grannskapet till Norge, när det var svenskt, har gjort denna provins till ett olyckligt tvedräktsäpple”. Inte minst hade det drabbat dess metropol Strömstad, där författarinnan växt upp och i vår tid förärats en byst.

Det rör sig om en region som varit föremål för förvånansvärt få undersökningar. Den mest omfattande dokumentationen gjordes vid 1990-talets början av den danske historikern Poul Holm i en rapport från ett tidigare Kattegatt-Skagerrakprojekt. Det kan inte sägas ha levererat mer anmärkningsvärda resultat. Frågorna var betydligt fler än svaren, som när de gavs blev vaga och diffusa. Tyvärr får nog detsamma sägas om den aktuella studien, som är disponerad i tre delar, där den första har en teoretisk och problemorienterad karaktär. Här skriver historikern Peter Aronsson allmänt men med föga vattenanknytning om regional identitet medan hans göteborgske kollega Christer Ahlberger utifrån mer empiriskt material ger sig ut på spaning efter ett gemensamt kulturarv i Västkandinaviens kust- och gränsprovins. De spår han finner på ömse sidor om vattnen

ligger i religionens konservativa karaktär och därav betingade fastare familjemönster. På Oslo-professorn Arne Bugge Amundsens lott har fallit att förklara varför ett speciellt fokus lagts på 1700-talet. En motivering är att den nationella identitetsskapande historieskrivning, som ju blev 1800-talets speciella gebiet och som var en följd av Napoleontiden och de viktiga fredssluten i Fredrikshamn 1809 och Kiel 1814, ännu inte inletts. Särskild relevans fick detta för Norge, som då började knyta an till sin bragdomsusade vikinga- och äldre medeltid. Även Sveriges förflutna kom att revideras utifrån 1809 års gränser och i Danmark föll efter 1864 års militära katastrof den gamla dansk-norska helstaten mer eller mindre i glömska. Det är i medveten kontrast till dessa tendenser som Aarhus-historikern Niels Kayser Nielsen lanserar termen transnationell kultur för att komma åt det gemensamma i det västkandinaviska vattenrike som utgör antologins objekt. Det blir också ett begrepp till vilket övriga bidragsgivare knyter an.

Skagerrak och Kattegatt bildade ett danskt-norskt innanhav från kungadömenas tillkomst fram till 1600-talets mitt, då Sverige genom de lyckosamma frederna i Brömsebro och Roskilde begåvades med en västkust. Tidigare var det enda undantaget den svenska landkorridor, som under 1200-talets lopp hade uppstått kring Göta älvs södra mynning, där Älvsborgs fästning placerades. Naturligtvis var kontrollen av detta innanhav viktig för den danska kronan. Som centrum fungerade Köpenhamn, men viktiga fästningar fanns i strategiska lägen från Öresund till Oslofjorden såsom vid Helsingborg, Varberg, Bohus och Akershus, ja om antologins ramar överskrids, ända upp till Vardöhus. Kring Kattegatt och Skagerrak rådde mycken rivalitet, som med jämna mellanrum övergick i örlog, där gränslandskapen särskilt drabbades. Krigen hämmade naturligtvis de kommersiella förbindelserna, inte minst den livaktiga bondeseglationen. I förhållande till rikenas dåtida centra får såväl den svenska västkusten, Jylland liksom Sydnorge betraktas som periferier. Med Göteborgs expansion och den transoceaniska handeln förändrades bilden. Därför står det kapitel med vilket ekonomhistorikern Per Hallén bidragit centralt i antologin. Indirekt visar han också på svagheten och begränsningen i det valda perspektivet, då Göteborg med sina vida ekonomiska tentakler inte låter sig så lätt inpassas i en skandinavisk ram. Den handelsmetropol som den svenska statsmakten skapade i nära kompanjonskap med framför allt holländarna, senare även tyskar, engelsmän, skottar och judar, resulterade i ett kommersiellt nätverk och

influensfält, som sträckte sig långt bortom närliggande innanhav. Med tillkomsten av Ostindiska kompaniet blev utvecklingen tydlig på 1700-talet. Frågan om vad som är Sveriges fram- och baksida, senare förvandlat till ett skämtsamt gnabb mellan invånarna i våra två största städer, aktualiseras redan här.

Det kan tyckas märkligt att infoga ett herrgårds- perspektiv i en antologi med ambitionen att uppmärksamma transkulturella drag kring Skagerraks och Kattegatts kuster. Det låter sig förklaras av valet av samarbetspartners samt det fokus som lagts på 1700-talet. Därigenom har ståtållarresidenset i Larvik lyfts fram, eftersom det var den bas varifrån de högadliga medlemmarna av familjen Gyldenlöve, illegitima ättlingar till Danmarks kungar, utövade sitt guvernörsstyre. Detta kunde under de nordiska gränskrigens tid, varom Gyldenlövefejden vittnar, innebära militärt engagemang på svensk mark med stora vedermödor för lokalbefolkningen. Residenset i Larvik överglänste det kungliga Akershus, som mest hade karaktären av en fästning. Ett fylke som Vestfold, liksom Östfold på fjordens andra sida, ansågs längre fram så präglade av dansktiden, att de inte passade in i den norska självbilden. Vid uppbyggandet av den nationella identiteten framstod vissa bygder som mer norska än andra. De små enklaver av icke-norsk adel, som funnits i Vestfold, bröt mot den bonderepublikanska idealbilden. Föga hjälpte det att nationalklenoder som Osebergs- och Gokstadsskeppen grävts upp i just Vestfold, en region till vilken även betydelsefulla personer som Venstres och parlamentarismens förgrundsfigur Johan Sverdrup och den ledande språk- och kulturhistorikern Sophus Bugge, hade starka bindningar.

I analogi härmed passade inte heller det mellan Randers och Grenaa belägna storslagna renässans- och barockslottet Gammel Estrup, ett godscomplex över vidsträckta jylländska domäner, som utförligt beskrivs, in i det danska nationalitetsbyggets grundvigska schema. En parallell finns i Gunnebo i nuvarande Mölndals kommun, som varken är speciellt svenskt eller västsvenskt, även om det är en Göteborgsarkitekt, Carl Wilhelm Carlberg, som ritat högreståndsbbyggnaden, med drag av italiensk villa rustica. Byggherre var den invandrade sällsynt förmögne engelsmannen John Hall, som ville manifestera sin status med en bostad av denna dignitet. Inom parentes sagt men intressant i samman-

hanget är att Gunnebo även fått pryda försättsbladet till 1700-talsdelen av det nytvignva snart fullbordade svenska historieverket. Vad som betonas är att Göteborgs entreprenörklass till stor del rekryterades utifrån. Det gällde inte bara Hall utan även skottar som Dickson, Keiller och Gibson. Till detta kom det judiska inslaget med namn som Mannheimer, Salomon och Fürstenberg, som i hög grad stimulerade kulturlivet.

Naturligtvis hade antologin kunnat presentera andra perspektiv. Det kunde gälla den omfattande bondesegregationen utanför kungamaktens och stadsborgarnas kontroll eller fördelningen av fiskevatten och fångster för dem som bodde kring kusterna. Fiskelägen och badortsliv i den även internationellt sett unika skärgården hade varit andra teman värda att lyfta fram. Kanske hade även konsten med Skagenmålarna och Göteborgskoloristerna kunnat beredas plats. Detsamma gäller om framväxten av den moderna färjetrafiken, som idag förbinder Vestfold med Jylland, Göteborg med Fredrikshamn, Varberg med Grenaa och Strömstad med Sandefjord. Det väl etablerade samarbetet mellan norska redare och de göteborgska varven vore också värt ett kapitel. Ett spektakulärt exempel utgör de valfångarfartyg som byggdes för redarna i Sandefjord. Måhända hade det varit en fördel om en etnolog, konsthistoriker eller ortnamnsforskare beretts plats i forskarlaget. Projektledning och redaktörer har säkert begrundat dessa uppslag, men efter moget övervägande gjort sitt eget val med 1700-talet som prioriterat sekel.

Uppenbart är att valet av projektdeltagare blivit avgörande för antologins utformning. Problemformuleringarna har fått anpassa sig till dem. Som så ofta då det gäller antologier spretar det. De enskilda bidragen, där var och en kör sitt mer eller mindre eleganta sololopp, kan vara nog så intressanta men det sammanhållande kittet saknas. Därför har resultatet akademiskt sett blivit magert. Vi möter trevande resonemang och vaga slutsatser. En värdefull probleminventering har likväl kommit till stånd och bristerna har kompensats genom utåtriktade aktiviteter för en bredare allmänhet. I övrigt gäller, att de involverade inte gjort det lätt för sig då kulturarvsbegreppet är vanskligt. Det är mångtydigt med en statisk prägel, som sällan fångar historiens dynamik.

Bert Mårald, Umeå

NOTISER

Etnologiskt fältarbete. [2 omarb. och utök. uppl.] Lars Kaijser & Magnus Öhlander (red.). Studentlitteratur, Lund 2011. 296 s., ill. ISBN 978-91-44-05852-8.

Så här gör man! Så här går det till! Åtta etnologer presenterar sina tankar om fältarbete och materialinsamling. Nu har boken kommit i en andra upplaga och fått en grundöversyn. Tre kapitel är nya. De handlar om internet och fältarbete, skriftliga källor och arkivforskning, samt analys – en vägledning i bearbetning och tolkning.

Boken är skriven för studenterna på etnologins grundutbildning, berättar Magnus Öhlander i inledningskapitlet. Han ger läsaren en snabb men välskriven bild av bokens syfte och fältarbetets metoder, liksom Lars Kaijser i det följande kapitlet, som handlar om Fältarbete. Läsaren förstår att fältet är ett område för tillämpad forskning med många metoder och att förutsättningarna varierar. Oscar Pripp skriver initierat om Reflektion och etik och berättar om de överväganden som lägger grunden till forskarens möte med fältet. Eva Fägerborg fortsätter med en läsvärd artikel om Intervjuer, som avslutas med en handledning i det praktiska arbetet. Sedan fortsätter Oscar Pripp och Magnus Öhlander med ett intressant kapitel om Observation, vilket i det här sammanhanget betyder flera saker, också syn, hörsel, lukt, smak och känsel. Eva Silvéen skriver om Det materiella och redovisar sina tankar om hur det går till att utforska den fysiska verkligheten med tingen som tolkningsunderlag. Därefter följer ett kapitel om Fotografi och film av Lizette Gradén och Lars Kaijser, den visuella sidan av fältarbetet. Sverker Hylltén-Cavallius skriver om Internet och fältarbete – om materialinsamling i nya medier. Helena Hörnfeldt har tagit på sig den svåra uppgiften att beskriva Fältarbete och skriftliga källor och söker sig ut i den omfattande arkivvärlden. Magnus Öhlander avslutar med Analys – ett kapitel om analysen, tolkningsprocesserna, kunskapsmålen och trovärdigheten. Bokens sista mening låter som en uppmaning: ”Forskning är ett hantverk som kräver färdigheter man endast får genom att utöva det.”

Boken redovisar de centrala begreppen och arbetssätten, den berättar också om författarnas vetenskapssyn, hur de uppfattar sig själva och sitt ämne. När jag läste den slog det mig att den var så personlig. Den egna erfarenheten stod i centrum. Det var som om var och en ville säga – så här gjorde jag.

Den lite självsäkra tanken om etnologen som sammanställer och skapar sitt material, filtrerat genom ett fältarbetande habitus med synintryck, ljud och dofter, skulle kunna ge anledning till en annan kommentar än den här, rentav en helt annan artikel. Fältarbetets idéhistoria sträcker sig genom decennier och århundraden men sådana utblickar förekommer bara sparsamt i den här boken. Sällan har jag hört någon beskriva den långa historien för studenterna, inte heller den psykologiska komponenten, hur man gör för att övervinna sina besvikelser när man rimligen borde riva ner laboratorieutrustningen och börja på nytt. Etnologer verkar genomgående nöjda med sina fältarbeten.

Jag minns en termin när jag lade in teckning i kursen och upptäckte en tidlös metodik för kulturforskning, ett sätt att memorera fysiska föremål. Den här läroboken om fältarbete är märkligt befriad från illustrationer, med några enstaka undantag. Nog har vi kommit längre. Den saknar index och är därmed svårnavigerad för den som letar efter något ord eller begrepp; övergångarna mellan artiklarna kunde ha varit bättre. En gemensam litteraturlista kunde ha gjort det lättare att se vilka teoretiska fundament som boken vila på, och väljer man inte den formen så kunde en kommenterad litteraturlista varit en god hjälp för vidare studier efter varje presentation. Men på pluskontot lägger jag att den har sin plats på den etnologiska grundkursen. I stora drag en vänlig och instruerande bok där avståndet mellan läsare och författare inte är så långt, den är lättsmält och inspirerande.

Gösta Arvastson, Uppsala

Slöjden börjar i skogen. Konsten att läsa ett träd. Lars Petersson (red.). Hemslöjdens förlag, Stockholm 2011. 160 s. ill. ISBN 978-91-977539-7-5.

I *Den lustgård som jag minns* berättar Frans G. Bengtsson vad han lärde av en träkarl anställd på Rössjöholms gods i nordvästra Skåne.

Det var en man av gammaldags märke, som kände till värdet av olika slags trä och sågat timmer för kommande behov. Frans kunde inte förstå varför trähantverkaren sågade upp ett hagtornsträd som hade rivits upp med rötterna under en storm. Träkarlen var inte mindre förvånad över att den unge Frans, som efter all tid han gått i skola inte visste att träet kunde användas för att göra tänder till räfsor. ”Jag fick nu lyssna till en ingående föreläsning om de särskilda värdefulla egenskaper som voro utmärkande för olika slags trä. Bok hade sina egenskaper, avenbok sina, till och med päronträ och körsbärsträ sina, som skilde dem från andra sorters trä. Ask var det bästa till tjugeskraft på grund av sin seghet, någonting annat var bäst till yxskaft, och till och med asp, som ju eljest inte dugde mycket till, inte ens att elda med, var det bästa för dem som gjorde tändstickor. För hjulmakare fanns det åtminstone tre olika sorters trä att använda, om det skulle bli ett hållbart hjul. Och bödkarna, som göra smördrittlar, måste ha bok och ingenting annat, sådant som vi skära upp åt dem nere i sågen.

Också de olika trädens växtsätt hade sin betydelse, något som Nils Nilsson påmint om i en bok med titeln *Krokvuxet och rätvuxet* (1966). Det ämnet belyses på nytt av tre slöjdare i en bok med titeln *Slöjden börjar i skogen. Konsten att läsa ett träd*. Framförallt får vi lära oss nyttan av krokigt och svängt, grenar och klykor, knölar, vrilar och rotben, dvs. sådant virke som vi spontant skulle kalla missbildat och odugligt. I själva verket har naturen här gjort förarbetet för slöjdaren och denne har också möjlighet att själv ämnesförbereda träd genom katning, svallved, syrafällning och stamkvistning. Trä är ett levande material. Att ”läsa ett träd” är inte bara att gå ut i skogen och närgranska det utan också att bli förtrogen med hur slöjdvirket skall sågas och klyvas, torkas och lagras. Likaväl som trä krymper när det torkar så sväller det när der utsätts för fukt. Också detta måste slöjdaren beakta om han vill skapa hållbar slöjd.

Det svängda lieorvet, vävstolen, släden och t.o.m.

skeden i våra hembygdsmuseer visar att gångna tiders slöjdare förstått att nyttiggöra de krokvuxna träden. Långt innan de fälldes hade man märkt ut dem för kommande behov. Det var ett funktionellt sätt att nalkas arbetsmaterialet. Kanske har våra dagars mångkulturella öppenhet även gett oss en ny syn på skogens förråds-kammare. Slöjdaren får redan genom trädens växtsätt en anvisning om hur han skall fortsätta sitt verk med yxa och kniv. Ibland uppdragas det inte förrän under arbetets gång. I slöjdskolan hade jag som pojke gröpt ut ett trästycke för att göra en sked. När jag skulle fortsätta och forma skaftet upptäckte jag en knast som gjorde det omöjligt att fullborda skeden med ett rakt skaft. Alternativet var att kasta bort ämnet och börja på ett nytt eller att följa naturens anvisning och låta skaftet förbli krokigt. Det blev det senare alternativet jag valde tillsammans med min slöjdläro. Ännu efter 75 år fyller skeden sin funktion i nötskålen samtidigt som den gläder ögat genom sin egen formskönhet.

Ofta var de slöjdade föremålen förknippade med en bestämd brukare. Det gäller inte minst skedarna som fått stort utrymme i slöjdboken. Min far åt alltid frukostgröten med sin egen sked. På ett änglaskåp som vi köpte för några år sedan sitter nummerade skedhållare på ömse sidor. Var och en i hushållet kände igen sin hornsked och varje sked hade sin plats. I Jämtland samlades husets skedar i en särskild skedholk. Den var vackert utformad och målad och räknas numera till folkkonsten i våra museer.

Boken *Slöjden börjar i skogen* är både vacker och nyttig och belyser ämnet ur skilda aspekter, också ekologiska och sociala. Likväl vet vi att slöjden har svårt att överleva. Många hemslöjdsaffärer har måst slå igen. I den bygd jag själv växt upp i gick slöjden i ok med handeln. Tack vare rationaliserad tillverkning och marknadernas och städernas köpkraft kunde den fortleva fram till våra dagar. Men rationalisering och masstillverkning hör inte ihop med de slöjdare som börjar i skogen och fortsätter i verkstaden som konsthantverkare. Deras alster riktar sig mot en annan köpekrets. Är den stor nog för att slöjden skall kunna överleva? Man må hoppas det, inte minst på grund av den kunskapskälla och glädje som slöjdaren och slöjden ger oss och som kommer till uttryck i det utsökta text- och bildmaterialet i boken *Slöjden börjar i skogen*.

Nils-Arvid Bringéus, Lund

Svante Norrhem: *Ebba Brahe. Makt och kärlek under stormaktstiden*. Historiska Media, Lund 2007. 191 s. ISBN 978-91-85507-73-3.

Kan vi översätta och förstå känslor och stämningar från olika epoker och kulturer? Eller är risken för anakronism och etnocentrism alltför stor för att det skall låta sig göra? Svaret är både ja och nej. Känslor är eviga och transkulturella, samtidigt som det sätt vi hanterar och uttrycker dem på till viss del är historiskt och kulturellt inlärt. Sannolikt förstår vi idag hjältekonungen Gustav II Adolfs ungdomskärlek, Ebba Brahe (1596–1674), på vissa sätt men inte på andra. Den kvinnoroll hon fick axla var en socialt privilegierad kvinnas roll, men det var inte ett enkelt och sorglöst liv hon levde, även om hennes ställning och ekonomiska situation var en annan än folkflertalets.

Historikern Svante Norrhem har inom ramen för projektet Väger till makt skrivit boken *Ebba Brahe. Makt och kärlek under stormaktstiden*. Norrhem's uppgift inom detta projekt har varit att kartlägga kvinnors, främst politikerhustrurs, roll i svensk politik under perioden 1632–1771. Boken om Gustav Adolfs ungdomskärlek, som varken fick kungen eller halva kungariket, men som däremot gifte sig med fältherren Jacob De la Gardie (1583–1652) är en fascinerande läsning om en kraftfull kvinna, som styrde och ställde i hushåll och familj, inte minst i sina barns liv. Hon och maken fick fjorton barn, men föräldrarna fick se många av dem dö som små. Inte heller de övre skikten var förskonade från sorg och död och för oss i det begynnande 2000-talet ter det sig närmast ofattbart att föräldrar kan överleva sådana förluster. Men tiden var en annan och fatalism och gudstro var verksamma på ett sätt som de flesta av oss idag är obekanta med.

Ebba Brahe kom att få ett för sin tid långt liv. Hon blev 78 år och hann uppleva många omvälvningar och dramatiska skeenden i maktens centrum, så många att man lätt skulle kunna föreställa sig att berättelsen om henne vore fiktion och inte en skildring av ett faktiskt människoöde – eller hur man nu skall uttrycka sig i dessa de sociala mediernas blomstertid. Kärleken till varandra fick hon och Gustav Adolf lov att ge upp, men livet gick vidare. Den romantiska kärleken, som vi känner den, var ännu inte född, även om kärlek och förälskelse existerade som fenomen. Ebba Brahe och hennes närstående var politiska aktörer, som påverkade och påverkades av stormaktstidens förändringar av det

svenska samhället. Svante Norrhem har bl.a. genom brev och inventarieförteckningar berättat en historia om stormaktstiden sedd ur Ebba Brahes synvinkel. Det har han gjort på ett förtjänstfullt sätt. Boken om Ebba Brahe är skriven av en forskare som vet att skildra det förflutna på ett sätt som är intresseväckande inte endast för kolleger av facket utan också för en bredare läsekrets. Efter att ha läst denna biografi, har man lärt sig mycket om såväl den svenska stormaktstiden som om kvinnor i den politiska och ekonomiska elitens centrum. Det är vad jag skulle vilja kalla historisk genusforskning av god kvalitet.

Birgitta Meurling, Uppsala

Kalle Holmqvist: *Frans och Lars. Kärlek och klasskamp på 1890-talet*. Sekel bokförlag, Lund 2012. 154 s. ISBN 978-91-87199-04-2.

Grovarbetaren Frans Albert Pettersson och måleriarbetaren Lars Konrad Johansson blev en kväll i augusti 1897 tillsammans upptäckta av två soldater som kom gående på Ladugårdsgärdet i Stockholm. Pettersson och Johansson togs, som man säger, på bar gärning i sitt sexuella umgänge. Soldaterna krävde att de skulle följa med till närmsta polisstation för att där lagsökas. Pettersson och Johansson menade att soldaterna inte hade med saken att göra.

Soldaterna tvingade med sig Pettersson och Johansson till polisen. Här erkände de inte bara vad de gjort på Ladugårdsgärdet utan också att de flera gånger tidigare hade haft sexuellt umgänge. Eller som polisprotokollet skriver, ”öfvat otukt på likaledes naturvidriga sätt”. De hade känt varandra i tio år, delat lägenhet och hållit sig till varandra. Båda var ostraffade. Nu dömdes de till straffarbete i tre månader.

Historiken och frilansskribenten Kalle Holmqvist menar att Frans Albert Pettersson och Lars Konrad Johansson är det första kända exemplet på två män som levde i ett långvarigt samkönat förhållande med varandra. Han pekar också på jämställdheten dem emellan och den lojalitet de visade mot varandra när de lagsöktes.

Liksom många andra var Pettersson och Johansson inflyttade stockholmare. Den ene kom från Vingåker, den andre från Sala. Holmqvist pekar på de kontraster som hans huvudpersoner måste ha mött när de flyttade till huvudstaden. Skillnaderna mellan storstaden och landsbygden var dramatiska.

Holmqvist spårar sina huvudpersoner till olika bostadsadresser och arbetsplatser. Periodvis delade de lägenhet, vilket inte tycks ha väckt anstöt eller särskild uppmärksamhet. Men 1864 års strafflag förbjöd samkönad sexualitet. Holmqvist menar att det innebär ett historiskt trendbrott och att samkönad sexualitet visserligen förefaller ha varit problematisk tidigare men inte straffats.

Författaren kallar sin bok ömsom reportagebok, ömsom en hembygdsbok. Hur som helst är det en his-

torisk berättelse som handlar om förbjuden samkönad sexualitet men också om villkoren att leva under små omständigheter i ett mycket snabbt växande Stockholm. I berättelsens fond tecknas formeringen av en arbetarklass och ett industrisamhälle, av fackföreningsrörelsen, strejker och första maj-demonstrationer. Via Pettersson och Johanssons relation lyckas Holmqvist ganska bra med att komma arbetarklassens samtida sexualmoral och levnadsvillkor i Stockholm på spåren.

Lars-Eric Jönsson, Lund